ذاكـــرات كفـــر عـنــان

זוכרות את כַּפְֵר עְנאן

Remembering Kafr ‘Inan

تحرير :

عمر اغبارية

جمع مواد:

رنين جريس، إيتن برونشطين، عمر اغبارية

صور: Nina Valerie Kolowratnik

الغلاف الأمامي:

البيت الأخير: المبنى الوحيد المتبقي من قرية كفر عنان. بيت خالد يوسف طه (أبو جميل)

تصوير: مقبولة نصار

الغلاف الخلفي:

خريطة فلسطين قبل النكبة.

إعداد: سلمان أبو ستّة

ترجمة:

عمر اغبارية

تصميم الكتيب:

محمود ياسين

طباعة:

مطبعة الرسالة – بيت حنينا، القدس

إصدار:

جمعية "زوخروت"

هاتف: 6953155 – 03

فاكس: 6953154 – 03

Zochrot

Ibn Gvirol 61

Tel Aviv Jaffa 64362

עריכה :

עמר אע׳באריה

איסוף חומרים:

רנין ג׳ריס, איתן ברונשטיין, עמר אע׳באריה

תמונות מהכפר: Nina Valerie Kolowratnik

שער קדמי:

הבית האחרון: המבנה היחיד שנותר מהכפר כַּפְר ענאן. הוא ביתו של ח׳אלד יוסף טאהא (אבו ג׳מיל)

צילמה: מקבולה נסאר

שער אחורי:

מפת פלסטין לפני הנכבה.

ערך: סלמאן אבו סתָּה

עיצוב החוברת:

מחמוד יאסין

תרגום:

עמר אע׳באריה

הדפסה:

דפוס אלרסאלה, בית חנינא, י-ם

הפקה:

עמותת זוכרות (ע״ר 580389526)

אבן גבירול 61

ת״א יפו 64362

טל׳ 6953155 - 03

פקס 6953154 - 03

تحية وشكر خاص

إلى لاجئات ولاجئي كفر عنان

الذين سمحوا لنا بدخول قريتهم

ذاكرات
זוכרות
Zochrot

תודה מיוחדת והערכה

לפליטות ופליטי כַּפְר ענאן

שהרשו לנו להיכנס לכפרם

This booklet is published thanks to the support of the Mennonite Central Committee

تم إصدار الكتيب بدعم من

החוברת הופקה בתמיכת

Mennonite Central Committee

تشرين الأول - October - אוקטובר - 2009

© All rights reserved to those who were expelled from their homes

3//2

قبر في بيت عنان بعد عام 1948 حوله اليهود الى مقام الرابي حنانيا
קבר בכפר ענאן – אחרי 1948 יהודים יחסו אותו לרבי חנניה

مقدمة

رغم احتلال قريتهم في أواخر 1948 فقد تمسك قسم من أهالي كفر عنان بالبقاء في منازلهم، وعاد قسم آخر إلى القرية بعد أسابيع من النزوح والتنقل شمالاً باتجاه لبنان وجنوباً باتجاه الضفة الغربية. إلاّ أن السلطة الإسرائيلية كانت مصممة على تفريغ القرية من أصحابها وقامت ثانية بعملية تهجير لكل من حاول البقاء أو العودة إلى بيته. وتم ذلك بشكل نهائي في أوائل العام 1948.

تصبو جمعية "زوخروت" بواسطة هذا الكتيب وبواسطة الفعاليات الأخرى أن توصل هذه المعلومات المكتومة عن النكبة الفلسطينية إلى الجمهور العام وإلى الجمهور الإسرائيلي بشكل خاص. جمعية "زوخروت" تدعو الطرف الإسرائيلي إلى تحمل مسؤوليته عن نكبة الشعب الفلسطيني المستمرة وإلى إعادة اللاجئين الفلسطينيين إلى وطنهم.

يحكي هذا الكتيب، الذي سيوزع خلال جولة في موقع كفر عنان، قصة القرية المهجرة كما تنعكس من ذاكرات لاجئي ولاجئات القرية، ومن المستندات والصور المتعلقة بتاريخها وحاضرها.

هذا هو الكتيب الـ35 من سلسلة ذاكرات القرى المهجرة التي تصدرها جمعية "زوخروت"، صدر قبله كتيبات عن المواقع المنكوبة التالية: الدامون، سبلان، مسكة، السُّميرية، سمسم، الراس الأحمر، عين كارم، عجور، كويكات، أم برج، خربة اللوز، الشيخ مونّس، المالحة، العجمي في يافا، حطين، الكفرين، الشجرة، ترشيحا، بئر السبع، اجليل، اللجون، سحماتا، الجولان، اسدود والمجدل، خربة جلمة، الرملة، اللد، عكا، حيفا، عين المنسي، الحرم (سيدنا علي)، عين غزال، لفتا ودير ياسين.

"زوخروت" (ذاكرات)
تشرين الأول 2009

הקדמה

למרות שכפרם נכבש, לא מיהרו תושבי כפר ענאן לנטוש אותו. חלקם נשארו בתוך הבתים וחלקם חזרו אליהם אחרי שכבר הגיעו למקומות רחוקים כמו לבנון או שכם. אבל השלטונות הישראלים היו נחושים לפנות את הכפר מתושביו. אכן, אחרוני התושבים הפלסטינים אולצו לפנות את בתיהם בתחילת 1949.

עמותת זוכרות מבקשת דרך חוברת זו ודרך פעילויותיה השונות להביא לידיעת הציבור הישראלי את המידע העלום הזה הקשור בנכבה הפלסטינית. החוברת תחולק למשתתפים/ות בסיור שזוכרות מקיימת השבוע בשטח הכפר לציבור הרחב בנוכחות פליטים ופליטות מהכפר ההרוס. זוכרות קוראת למדינת ישראל להכיר באחריות שלה על הנכבה הפלסטנית המתמשכת עד היום ולהכיר בזכותם של הפליטים הפלסטינים לשוב למולדתם. הכרה זו תהווה בסיס לפיוס בין העמים הגרים בארץ. חוברת זו תביא את סיפורו של כפר ענאן על ידי תיעוד זכרונותיהם של פליטי ופליטות הכפר, איסוף חומרים מספרי היסטוריה, הצגת מסמכים ותמונות רלוונטיות.

"זוכרות את כּפְר עְנאן" היא החוברת ה- 35 בסדרת החוברות שעמותת זוכרות מפיקה לתיעוד המקומות הפלסטינים שנכבשו ורוקנו מאז 1948. קדמו לה חוברות על המקומות האלה: אלדאמוּן, סַבַּלאן, מִסְכָּה, אלסֻמַּיְרִיָּה, סִמְסִם, אלראס אלאחמר, עין כּארם, עג'ור, כּויכּאת, ח'רבת אם בֻּרג', ח'רבת אללוז, אלשיח' מֻוַנִּס, אלמאלחה, אלעג'מי ביאפא, חִטין, אלכַּפְרֵין, אלשַגַ'רָה, תרשיחא, בִּאְר אלסַבְּע, גְ'לִיל, אללַג'ון, סֻחמאתא, אלג'וּלאן, אִסְדוּד ואלמַגְ'דַל, ח'רבּת גַ'לַמה, אלרַמלה, אללִד, עכּא, חַיפּא, עין אלמַנְסי, אלחַרַם [סידנא עלי], עין עַ'זאל, לִפְתא ודיר יאסין.

זוכרות
אוקטובר 2009

شهادة
حسن احمد منصور
(ابو مروان)

ولد في كفر عنان يوم 20/12/1934 يسكن حالياً في قرية الرامة بالجليل

قابلته – رنين جريس

رنين- احكيلي عن ذكرياتك في قرية كفرعنان؟ انت بتزور القرية دائما؟

حسن: بتذكر كل بيت وين موجود. لما بروح هناك بقول لك هاي بيت فلان وهاي بيت فلان، الأرض شوي تغيرت لأنه ما عاد في حدود، بس بعرف مناطق الأراضي مثل نصب صالح، المربعة، الخلة، حزور جبيل، كله بعرفه، وأنا عملت خارطة بكل هاي المواقع.

رنين: درست بكفرعنان؟

حسن: درست للصف الرابع وبعدين صارت الحرب، كان في مدرسة مشتركة بين الفراضية وكفرعنان، وبعدها رحت أتعلم بالمغار، تعلمت شوي وصارت الحرب.

رنين: احكيلي أكثر عن المدرسة؟

حسن: بالمدرسة كان في أربع صفوف، كان صفوف مدمجة، الأول والثاني بغرفة، الثالث والرابع بغرفة، كان في معلمين اثنين، أحمد عمر ونايف مراد والاثنين من صفد.

رنين: مدرسة بنين؟

حسن: مختلط، كان في أربع بنات بالمدرسة، نزهة، بهيرة، فخرية والرابعة نسيت اسمها. جنب المدرسة كانت جنينية نزرعها.

رنين: البلد كانت كبيرة؟

حسن: كان العدد تقريبا 350 نفس ومساحتها 5827 دونم وكانت 72 بيت.

رنين: شو كان في حواليها؟

حسن: أرض زراعية، والسكان تعتمد على الزراعة وتربية المواشي، كان قسم قليل بالبوليس، أرضها كانت خصبة كتير، المحلات القريبة كانوا يزرعوها خضار مثل بندورة خيار فقوس، والبعيدة يزرعوها حبوب من قمح شعير عدس وكرسنة وهيك أشياء. أهل البلد كانوا بشكل عام يتشغلوا بالزراعة.

رنين: وكان بزمن الإنجليز أشخاص اشتغلوا البوليس؟ متذكر شو أسمائهم؟

حسن: علي موسى خشان، جميل موسى خشان، سليم موسى خشاني، ياسين مصطفى الحاج، عوض سليم منصور، سعد اسعد ناصر.

رنين: شو وظيفتهم بالبوليس؟

حسن: ما بعرف بالضبط شو بتشغلوا بس كانوا أغلبهم بعكا أو حيفا وكان في ناس حراس حدود كانوا بالزرقاء بالاردن وكانوا يلبسوا زنار أحمر ويسموهم حرس الحدود.

رنين: وين كان موقع البوليس الانجليزي؟

حسن: كان بالمدن، ما كان في مركز انجليزي

עדות חסן אחמד מנסור (אבו מרואן)

נולד בכפר ענאן ביום 20.12.1934
כיום גר בכפר אלראמה בגליל

ראיינה: רנין ג'ריס

רנין: ספר לי על זכרונותיך בכפר ענאן? אתה מבקר בכפר תמיד.

חסן: אני זוכר איפה כל בית נמצא. כשאני מבקר אני יכול להגיד לך של מי הבית הזה ושל מי הבית ההוא. אמנם השטח קצת השתנה, אין גבולות בין החלקות אבל אני מכיר את האזורים: כמו "נסב סאלח ,אלמרבעה, אלח'לה, חזור ג'ביל". מכיר את הכל, ושרטטתי מפה עם כל הבתים.

רנין: למדת בכפר ענאן?

חסן: למדתי עד כיתה ד', אח"כ התחילה המלחמה, היה בי"ס משותף עם אלפראדיה. אח"כ הלכתי ללמוד באלמע'אר, ואז הייתה המלחמה.

רנין: ספר לי יותר על בית הספר?

חסן: בבית הספר היו 4 כיתות משולבות, כיתה א' ב' בחדר וג' ד' בחדר אחד, היו שני מורים: אחמד עמר ונאיף מראד, שניהם מצפת.

רנין : בי"ס לבנים

חסן: מעורב, היו 4 בנות: נזהה, בהירה, פח'ריה, והרביעית שחכתי את שמה. ליד בי"ס היתה גינה שעבדנו בה וטיפחנו.

רנין: הכפר היה גדול?

חסן: כמעט 350 נפשות,שטח 5872 דונם והיו 72 בתים

רנין: מה היה מסביב

חסן: אדמה חקלאית, התושבים מתפרנסים מחקלאות וגידול צאן ובקר. באדמה הקרובה לבתים גידלנו ירקות כמו: עגבנוית ומלפפונים ובאדמה הרחוקה: חיטה, שעורה, עדשים, קרשינה וכד', הרוב התפרנסו מחקלאות.

רנין: היו אנשים שעבדו כשוטרים בתקופת המנדט? זוכר את שמותיהם?

חסן: עלי מוסא ח'שאן, ג'מיל מוסא ח'שאן, סלים מוסא ח'שאני, יאסין מסטפא אלחאג', עווד סלים מנסור, סעדא סעד נאסר,..

רנין: מה היה תפקידם במשטרה?

חסן:לא יודע בדיוק, רובם עבדו בעכו או בחיפה, וחלק משמר גבול באלזרקא, ירדן, היו חוגרים חגורה אדומה וקוראים להם משמר גבול.

רנין: איפה היה מרכז המשטרה האנגלית?

חסן: היה בערים, לא היה מזרכז אנגלי קרוב.

רנין: איך אתה זוכר אותם?

חסן: לפעמים הצבא האנגלי היה מקים מחנה ליד הכפר, לתקופה קצרה והיו הולכים.

רנין: מה היו עושים?

חסן: אימונים, היה אזור קרוב לאימונים צבאיים.

مختار القرية - أحمد منصور والد أبو مروان
מח'תאר הכפר – אחמד מנסור, אביו של אבו מרואן

قريب.
رنين: الانجليز، كيف بتتذكرهم؟
حسن: كان مرات الجيش الانجليزي يجي يعسكر بكفرعنان، بس كانوا ييجو لفترة معينة ويروحوا.
رنين: شو يعملوا؟
حسن: تدريب، كان في منطقة قريبة للمناورات يتدربوا فيها.
رنين: كان الانجليز يدخلوا على البلد ويضايقوكم؟
حسن: انا كنت طفل وما بذكر.
رنين: كيف كانت علاقتكم مع قرية الفراضية واللي هي اقرب قرية عليكم؟
حسن: كانت المدرسة واحدة والمي واحدة، مرة هم يشربوا منها ومرة احنا. يوم النا ويوم الهم
رنين: كيف؟
حسن: بالبداية كان في خلاف بيننا وبين أهل الفراضية على المي، ورحنا للمحكمه ووقفنا محامي اسمه حنا عصفور من حيفا، وتقرر إنه نص المي إلنا والنص إلهم.
رنين: وين بتصب المي عندكم؟
حسن: كانت المي تيجي من فوق من الفراضية وتصب عنا بمنطقة بين الفراضية وكفرعنان اسمها الجوابي، هاي الجوابي كنا دائما نزرعها أشجار وخضار، عايشة على الري، وتحت البلد كانت في منطقة اسمها الدندانة وكرم حسان وكانت كمان هاي عايشة على الري ونزرع فيها، والمي الفايضة كنا نحطها بمجمع مياه اسمه السيح وهناك بالسيح نسقي الطرش. لليوم السيح موجود.

رنين: كان في مي وافرة للجميع؟
حسن: طبعا، المي ما كانت بالبيوت لانه ما كان في حاجة للبيارة بالبيوت، وكانت الناس تنزل على النبع تحمل مي على روسها
رنين: كان كمان قرى حواليكم تستعمل المي؟
حسن: لا، بس النا وللفراضية
رنين: شو كان في بلاد قريبة عليكم؟
حسن: المغار والرامة، المغار بالجنوب بعيدة أربعة كيلو متر والرامة بتبعد 6 كيلومتر.
رنين: شو مع البلاد اليهودية حواليكم؟
حسن: كان في بلد يهودية اسمها حقوق، جنب قرية ياقوق. هاي أقرب مستعمرةعلينا.
رنين: انت بتذكرها وانت صغير؟
حسن: اليهود ما كانوا ييجو عنا، كانوا يروحو ع طبريا.
رنين: احكيلي عن بيتكم؟
حسن: أبوي كان متجوز من ثنتين، إمي وخالتي [زوجة أب]،

רנין: האם האנגלים היו נכנסים לכפר ומציקים לכם?
חסן: הייתי ילד ולא זוכר
רנין: איך היו הייחסים עם כפר אלפראדיה שהוא הכפר הקרוב ביותר אליכם?
חסן: היה בית ספר אחד משותף, המים אותם המים, פעם הם שותים ופעם אנחנו. יום לנו ויום להם
רנין:איך?
חסן: בהתחלה היתה מחלוקת בינינו לבין תושבי אלפראדיה, הגשנו תביעה לבית המשפט, ייצג אותנו עו"ד ושמו חנא עספור מחיפה. והוחלט כי חצי המים לנו וחצי להם.
רנין: לאן המים מגיעים אצלכם?
חסן: המים הגיעו מאלפראדיה עד לאזור בין אלפראדיה וכפר ענאן קראו לו "אלג'וואבי". תמיד גידלנו באלג'וואבי עצים וירקות והשקינו אותם. מתחת לכפר היה אזור שנקרא אלדנדאנה ואזור כרם חסאן. גם בו השקינו את האדמה. את המים העודפים היינו אוגרים בתוך בריכה שקראנו לה "אלסיח". שם השקינו את הבהמות. אלסיח עדיין קיים עד היום.
רנין: האם היו מספיק מים לכולם?
חסן: בוודאי. לא היה מים בבתים, לא היה צורך לחפור בארות ליד הבתים. האנשים הגיעו למעיין. הנשים היו סוחבות מים על הראש בכדים.
רנין: היו עוד כפרים שהשתמשו במים?
לא, רק אנחנו ואלפראדיה.
רנין: איזה כפרים היו קרובים אליכם?
חסן: אלמע'אר כארבעה קילומטר דרומה ואלראמה כששה קילומטר.
רנין: ויישובים יהודיים?
חסן: כפר יהודי שמו חקוק, קרוב לכפר יאקוק. היהודים לא באו לכפר שלנו, הם היו הולכים לטבריא.
רנין: ספר לי על הבית שלכם.
חסן: היה לנו בית גדול, הבתים לא היו מחולקים כמו היום, כל המשפחה ישנה יחד. הבית היה שני חלקים: אחד לחיות והשני למשפחה. לאבא שלי היו שלושה בתים. הוא היה נשוי עם שתי נשים. אמא ילדה אותי ועוד שתי בנות. שתיהן התחתנו בתקופת המנדט, מאשתו השנייה היו ארבעה בנים וחמש בנות. אני הבכור. לכן קראו לאבא שלי אבו חסן. הוא היה מח'תאר הכפר ולפניו היה האח שלו.
רנין: היה רק מח'תאר אחד?
חסן: כן, כי הכפר היה קטן. תמיד הגיעו אנשים לדיוואן של

خزنة منصور ، اخت ابو مروان، اللتي تهجرت الى لبنان وماتت هناك، ماتت بنتها في جحرها وهي ترضعها بالمخيم من البرد والجوع
חזנה מנסור, אחותו של אבו מרואן. היגרה ללבנון ונפטרה שם.אבו מרואן סיפר כי התינוקת שלה מתה בין זרועותיה מקור ורעב בעת שהניקה אותה במהלך הנידודים אחרי הגירוש ב 1948 .

من امي جاب انا وأخوي واخواتي الاثنين اللي تجوزوا ع زمان الانتداب، ومن خالتي جاب أربع أولاد وخمس بنات.
رنين: كيف كنتو عايشين؟
حسن: كان في عنا بيت كبير، وما كانت البيوت مقسمة يومها مثل اليوم. والعائلة كلها تنام هناك. كان البيت مقسم لقسمين: تحت محل اسطبل للحيوانات وفوق للنوم. أبوي كان يملك ثلاث بيوت. أنا الكبير باخوتي، أبوي سموه أبو حسن. أبوي كان مختار كفرعنان وقبله أخوه.
رنين: كان مختار واحد؟
حسن: اه. مختار واحد لانه البلد كانت صغيرة.
رنين: طيب انت كيف متذكر أبوك كمختار؟
حسن: كان دايما في ديوان والناس تيجي وتشرب قهوة مرة. وكل ليلة الناس تسهر، كان في دواوين ثانية بس ديوان أبوي دايماً عامر بالنهار وبالليل، بالليل كانوا ييجوا ويقرأوا قصص الزير أو نمر العدوان أو تغريبة بني هلال، يصير واحد يقصـّدها والناس تسمع.
رنين: مين كان يقصـّدها؟
حسن: واحد اسمه يوسف العاصي، كان صوته حلو وكان يغني الكلمات. كانوا يحكو كمان عن الزراعة والفلاحة وعن الوضع. من زمان ما كان في تلفزيونات.
رنين: وراديو؟
حسين: باخر ايام البلد صار في راديو بالبلد. في واحد اسمه محمد طه شقير اشترى راديو وفتح قهوة وصارت الناس تسمع راديو بالقهوة بس بعد بسنة من ما اشتراه صارت الحرب.
رنين: عملياً، كفر عنان كانت قرية غنية؟
حسين: طبعاً، كان فيها 5897 دونم زراعي، إسـّا ببلدنا عايش كتير بلاد يهودية، منها كفار فرود، حوسين، كفار حنانيا، حزون وغيرهم.
رنين: كان أهل كفرعنان يستوردوا اغراض من برّة؟
حسن: لا، مصدر المعيشة الزراعة. وكان في دكانة واحدة لاحمد محمود حسين يوسف.
رنين: احكيلي عن النساء في البلد، شو كانت تعمل؟
حسن: أغلب شغلهم بالبيت وبالتربية، وأيام الزراعة كانت المرا تشتغل مثل الزلمة وتجيب المي على راسها للبيت. أيام القمح تحصد كمان. من زمان كان في تعاون يعني إذا الواحد خلص أرضه يروح يعاون جاره اللي ما خلص أرضه. بالأعراس كانت النسوان تساعد بعضها، كل مرا تجيب حملة حطب ويولعوا نار، والنار تضوي حوالي العرس. يعني النسوان يجيبوا الحطب والرجال يولعوه حوالين العرس.
رنين: من وين كانوا يجيبوا الحطب؟

המח׳תאר, שתו קפה מר. כל לילה האנשים מתכנסים להעביר את הזמן בדיבורים. דיברו על חקלאות, חריש. על המצב. לא הייתה טלויזיה. היו עוד שלושה דיואנים, אבל הדיוואן של אבא היה תמיד מלא באנשים, יום ולילה. בערבים היו גם מספרים סיפורי גבורה עממיים כמו סיפור אלזיר או נמר אלעדוואן או סיפורי בני הלאל. איש אחד היה מספר והשאר מקשיבים.

רנין: מי היה מספר?

חסן: איש בשם יוסף אלעאסי. היה לו קול נעים והיה מזמר את המלים.

רנין: היה לכם רדיו?

חסן: בימים האחרונים של הכפר היה רדיו אחד בכפר. אצל מחמד טאהא שקיר. היה לו בית קפה עם רדיו.

רנין: הכפר היה בעצם עשיר?

בוודאי. היו לו 5897 דונם. היום חיים על אדמותינו כמה יישובים יהודיים: פרוד, חוסן, כפר חנניה ועוד.

רנין: האם היה רופא בכפר?

חסן: היה רופא בשם אליאס מהכפר אלראמה. כל יום חמישי היה עובר דרך הכפר ברכב שלו, היה עוצר ליד הכביש וצופר. אנשים ידעו שזה הוא, מי שהיה חולה היה הולך אליו ליד הכביש. ליד עץ אלסנדיאנה (אלון). היה רופא אחר בשם נאג׳י ביידון. הוא היה טוב.

בחתונות היינו מלווים את החתן מהכפר עד עץ אלסנדיאנה. שם היינו עושים מסיבה.

העץ היה גם קדוש. לידו היו משביעים אנשים על מעשים שעשו. אנשים השאירו חפצים מתחת לעץ ואף אחד לא היה נוגע בהם. קראנו למקום ״אבו חג׳רה זרקא״ (בעל האבן הכחולה). היהודים עשו מזה מקום רבי חלותא, רבי יוסף או רבי שמעון.

רנין: האם תושבי הכפר היו עם מודעות פוליטית פוליטי? ידעו מה היה סביבם? שמעו על המרד?

חסן: היו אנשים שלקחו חלק במרד. היו מזכירים שמות של איש בשם אבו ח׳דר, ואבו דיה. היה מישהו גם מאלפראדיה עם המורדים. שמענו על אנשים שהוצאו להורג בעכו, כמו עטא אללה אלזיר, מחמד ג׳מג׳ום ופואד חג׳אזי.

חסן: אנחנו קנינו את הכפר בשנת 1945. האדמה הייתה שייכת לאדם לבנוני שמו פואד סעד. בתקופה העת׳מאנית האדמה הייתה לתושבים, כאשר השלטון התחיל לבקש מסים מהאנשים הם לא יכלו לעמוד בזה. בא פואד סעד, שילם את חובות האנשים לשלטונות תמורת בעלות על האדמות. אנשים המשיכו לגור באדמה ולעבוד אותה. פואד סעד קיבל חלק ואנחנו התושבים

أولاد حسن منصور - أبو مروان بجانب البراكية التي بنوها بحي الدبة في الرامة

הילדים של אבו מרואן ליד הצריף שבנו בכפר אלראמה וגרו בו

حسن: من منطقة جنبنا اسمها جمارة، كانوا يجيبوا الحطب أو ع الحمار أو على الروس. النسوان قبل كانت تتعب كتير، يعني المرا المخلفة كانت تحط سرير الولد على راسها وتنزل على الحصيدة.
رنين: واللي يمرض وين يتعالج؟
حسن: كان في دكتور اسمه الدكتور إلياس من الرامة، وكل يوم خميس يمرّ بطريق كفرعنان على المغار، وبس يمر جنب بلدنا يزمر بالسيارة، تنزل الناس والمرضى تستناه تحت، جنب الشارع، جنب شجرة السنديانة، لحد ما يرجع ويعالجهم. اليوم بسموها اليهود رابي حلفتا. وفي كمان دكتور، ناجي بيضون هذا كان شاطر كتير، وكانوا يروحوا عنده لما يتعبوا كتير. هاي شجرة السنديانة كنا نزف عليها العرسان، من البلد فوق لحد الشجرة. هاي الشجرة كانت زي مقدسة عندنا، يعني مثلا واحد بيتهموه إنه سرق إشي، كانوا ينزلوا عند الشجرة عشان يحلّفوه إنه ما سرق. وكمان المزارعين يروحوا على السهل ويحطوا عود الحراث والسكة تحت الشجرة وما كان يصير عليهم اشي. هاي شجرة السنديانة كنا نسميها أبو حجرة زرقاء. اليوم اليهود سموه رابي حلفتا ورابي يوسف ورابي شمعون، بس زمان ما كان حدا من اليهود يزور هاي القبور.
رنين: يعني هاي القبور طلعت بعد ال 48؟
حسن: انا عرفتها بعد اال 48، لانه قبل الاحتلال احنا كنا نقبر جماعتنا، لبلدنا كان مقبرتين، مقبرة جنب الشجرة ومقبرة فوق من شرق البلد. مثلا في واحد اسمه مهنا شقير قبرناه ع زمن إسرائيل ايام الحكم العسكري، مهنا شقير هذا واحد من كفرعنان سكن بالرامه ومات ورحنا قبرناه بكفرعنان، بعدين مات واحد اسمه احمد سعيد كروم من الفراضية رحنا عشان نقبره هناك والا أجا علينا الحاكم العسكري، كان اسمه دوف ومنعنا. وكان بده يقدمها لمحاكمة لحد ما تدخل عضو كنسيت عربي وتعهدنا انه هاي آخر مرّة راح نقبر فيها هناك. هاي المقبره كانوا يدفنوا فيها بدو المواسي، هدول بدو كانوا عايشين بأراضينا ويتشغلوا فيها، كانوا يسرحوا بمواشيهم بأراضي البلد.
رنين: حكيتلي عن معصرة كانت بالبلد؟
حسين: هاي معصرة قديمة ما كانت على وعيي، أنا متذكر انه كان الحجر وما حدا كان يستعملها وكانت تدور على حصان، على وعيي كانت الناس تروح تدرس بالمغار عند واحد اسمه عبد العايدة، وبابور الزيت بعده موجود لليوم وساكن فيه واحد اسمه محمود السيد.
رنين: البلد كانت مسيسة؟ الناس كانت واعيه سياسية وخصوصا أيام الثورة؟
حسن: كان في ثوار، بذكر الناس كانت تحكي عن واحد اسمه أبوخضر انقتل، وكان فيه واحد اسمه أبو ديه في الفراضية

קיבלנו חלק. ב 1945 אמר שהוא רוצה למכור את האדמה, אבל רק לתושבי כפר ענאן. היו עליו לחצים מהיהודים. באו שני אנשים, אחד שמו יוסף נחמני והשני פנחס, שילמו לו כסף כדי לקנות ממנו את האדמות. אבל פואד סעד התעקש למכור רק לתושבי כפר ענאן. התושבים אספו כסף וקנו את הכפר ממנו. שלוש שנים אחר כך קרתה המלחמה והוציאו אותנו מהכפר. הכל הלך. אחרי קום המדינה היהודים המשיכו לנסות. הם לקחו את אבא שלי שהיה מח׳תאר לתל אביב וביקשו שיחתום על מכירת האדמות למדינה. הוא לא הסכים. אף אחד מאתנו לא מכר למדינה.
חסן: ב 1948 צבא ההצלה הגיע לכפר והקים מחנה באדמת ״נסב סאלח״. המפקד היה פתחי אלדברג׳אן, ארמני. שלושה ארבעה ימים לפני שהכפר נפל לא היה צבא ולא היה כלום. התושבים שמעו ברדיו כי היהודים כובשים מקומות פלסטיניים, שמעו שנצרת נפלה. תושבי הכפר התכנסו ואמרו שאין טעם להתנגד והרימו דגל לבן. תלו את הדגל הלבן ליד הכביש. היהודים עברו וראו דגלים לבנים על הכביש ועל בתי הכפר. למחרת הצבא הגיע וביקשו מאבא שלי לאסוף את האנשים כי ״רוצים לעשות מפקד אוכלוסין״, ואמרו לו שיקרא לצעירים שברחו להרים. כולם התאספו במקום שנקרא אלרבעאן, הצבא הפריד בין נשים וגברים. לקחו 35 צעירים ואת אבא שלי למעצר. אחר כך לקחו עוד שבעה צעירים והרגו אותם ליד הכביש. הם: יוסף כאיד, פואד אבראהים טאהא, חסן אבראהים טאהא, עבד אלספורי, סלימאן אחמד שקיר, קאסם עז אלדין מצפת ומסעוד אסעד.

بقولوه انه كان مع الثوار، وكنا نسمع عن الناس اللي أعدموهم بعكا مثل عطا الزير وفؤاد حجازي ومحمد جمجوم.

حسن: احنا اشترينا البلد سنه 1945، البلد هاي كان يملكها واحد إقطاعي من لبنان اسمه فؤاد سعد. هاي الارض أصلا ايام الاتراك كانت لاهل البلد، بس اهل البلد ما كانوا يقدروا يدفعوا ضريبة للاتراك وأجا فؤاد سعد ودفع الضريبة واشترى الارض واحنا كنا ساكنين فيها ونتشتغل فيها وفؤاد سعد يوخد نسبة واحنا نسبة. بسنة 45 قال أنا ببيع البلد بس لاهل البلد، لأنه أجا واحد اسمه يوسف النحماني وواحد اسمه بنحاس ودفعوا مصاري عشان يتشروا البلد من فؤاد سعد، هو قال ببيعها بس لاهل كفرعنان وأجو أهل البلد وجمعوا مصاري واشتروا البلد من فؤاد سعد، وبعد ما اشتريناها بثلاث سنوات صارت الحرب وطلعنا، لا فرحنا فيها ولا إشي. اليهود أخدو أبوي عشان هو المختار على تل ابيب وقالوا له إمضي ع بيع البلد بس أبوي ما رضي.
رنين: يعني أبوك كان واعي إنه اليهود عم بشتروا أراضي عشان يسيطروا على المنطقة؟
حسن: اه طبعا، البد كلها كانت لأهل البلد وما باعوا منها أي شيء.
رنين: ايمتا بكفر عنان بلشتوا تحسوا بخطر؟
حسن: أجا جيش الإنقاذ من الدول العربية، وقسم منه عسكر ببلدنا، بمحل اسمه نصب صالح، وكان قائدهم اسمه فتحي الدبرجان، أرمني. قبل ما سقطت البلد بثلاث أو أربع أيام لا كان في جيش ولا عباله، الناس سمعت بالراديو انه اليهود عم بحتلو وانه الناصرة سقطت. أهل البلد اجتمعوا وقالوا انه ما في مجال للمقاومة ورفعوا الأعلام البيضاء وحطو ملحفة كبيرة بيضاء على الشارع. اجا اليهود ولاقوا الأعلام ع السطوح وعلى الشارع الرئيسي، فات الجيش وما حكا مع حدا. ثاني يوم أجا الجيش كمان مرة عند أبوي وطلبوا منه انه يجمع الناس، "بدنا نعمل احصاء للسكان". وقالوا له قول للشباب الهربانه بالوعر إنهم يرجعوا، وفعلا تجمعوا أهل البلد بمحل اسمه الربعان. صار الجيش يحط الشباب لحال والنساء والختيارية لحال. أخد 35 شاب وأبوي ع الاسر، وبعدها أخدو 7 شباب وقتلوهم على جنب الشارع. الشباب هم: يوسف كايد، فواز ابراهيم الطه، حسن ابرهيم الطه، العبد الصفوري، سليمان احمد شقير، قاسم عز الدين من صفد، مسعود اسعد . وفي واحد قال لابوي وين البواريد، قام ابوي اعطاه البواريد. سالوا الناس مين بعد عنده بواريد؟ الناس قالت ما في عنا بواريد. واحد من الناس

قال لأ، بعد في بارودة عند خالد اليوسف ونايف السليم. جميل ابن خالد اليوسف راح ع البيت ودور ع البارودة إلّي مخبيها أبوه وما لاقاها، طخوه وقتلوه. هاي صاروا ثماينة قتلى. نايف السليم قالهم أنا مخبّي البارودة بالصبرة جوّا، راحوا معه على الصبرة، فات هو وطلع للشمال وهرب باتجاه الفراضية، صاورا ينادوا عليه ما رد، وصاروا يطخوا بالصبرة. هو وصل للبنان وعاش هناك ومات وأولاده اليوم بالمانيا. ومثل ما حكيتلك 30 - 35 واحد راحوا على الأسر.

رنين: وين اخدوهم؟

حسن: على سجن صرفند وبعد ست أو ثمانية اشهر خيروهم، اللي بيحب يضلوا هون بيضل واللي بيحب يطلع على الدول العربية بيطلع. ابوي قالهم انا بدي ابقى هون وبدي ارجع على بلدنا. هو مفكر انه احنا بعدنا بكفر عنان وما عرف انه نقلونا ع مجد كروم والباقي ع لبنان. أنا تهجرت ع لبنان ورجعت عن طريق الصليب الاحمر.

رنين: هاي بأي اشهر كانت؟

حسن: في واحد حكالي قال إنهم احتلوا البلد ب 15/11/ 1948 وجيش الإنقاذ انسحب قبل ثلاث أيام من سقوط البلد. ما كان طخ ولا مقاومة.

رنين: ليش اليهود رجعوا ع البلد كمان مرة بعد ما انتوا رفعتوا الأعلام البيضاء؟

حسن: عشان يهجروا الناس، وبعدين قتلوا الناس قدامنا عشان إحنا نخاف وما نرجع، قتلوهم وحطوهم جنب الشارع حتى كل الناس تشوف.

رنين: انت شفتهم؟

حسن: اه شفتهم، وبعدين صاروا يطخوا فوق راسنا، أخوها لمرتي محمد، كان يخبط جنب دانه بس يصير الطخ، كان مفكر انه هيك ببعد الرصاص عنه. وصاروا يقولولنا لعند عبد اللّه، اطلعوا عند عبد اللّه. بعد مدة رجعوا ناس من كفرعنان وصار بالبلد أكثر من ثلثين الناس، سكنوا هناك مع الختيارية وبعد فترة أجا الجيش وهجرهم على جنين. زوجتي واحدة من الناس اللي هجروها كمان مرة.

رنين: كيف حملوهم؟

حسن: ما بعرف، انا وقتها كنت بلبنان. أنا وأمي وإخوتي طلعنا من كفرعنان ونمنا بحرش بيت جن، وبعدها طلعنا على حرفيش ومنها على الرميش ومنها على بنت جبيل، هناك قعدنا أسبوعين، وبعدين أخدونا على صور وهناك قعدنا خمس أو ست شهور، وبعدين سفرونا من صور على عنجر على حدود سوريا، قعدنا حوالي سبع أشهر، وبعدها على طرابلس ومنها على نهر البارد. اليوم أغلب

أغلب البلد موجودين بنهر البارد، وقسم منهم راح على سوريا وقسم على ألمانيا بعد هيك والسويد.
رنين: كل الفترة اللي قعدتها بلبنان قديش كانت؟
حسن: حوالي سنة ونص. احنا طلعنا ب 15/11/1948 ورجعنا ب 24/4/1950. رجعنا عن طريق الناقورة.
رنين: احكيلي عن هاي الفترة الصعبة اللي انتو تنقلتوا فيها من مكان لمكان، هاي فترة ما كانت سهلة وظروفها صعبة وخصوصاً إنه كان شتاء وبرد.
حسن: لما كنا بصور كان في مجاعة كتير، الرجال كانوا يروحو يجيبوا أكل، يعني إحنا كان يطلع لنا رغيف واحد إلي ولامي ولأخوي. أمي كانت تروح تلقط خبيزة بالوعر وناكله بلا خبز عشان نقدر نوكل. (يبكي). الدنيا كانت برد كتير وشلحت امي الجاكيت وغطتنا فيها. ولما رحنا على عنجر صار يطلعلنا إعاشة. كان سبع أو ثماني عائلات يسكنوا بشادر واحد. مثل السردين, بطرابلس حطونا بشادر كبير بس كان فيه عشر عائلات. كان عندي أخت اسمها خزنة، خلفت بنت اسمها رحاب ماتت من البرد وهي ترضع فيها. أمي بالليل كانت تحط خيش وننام عليه حتى البرد ما يطلع علينا. رجعنا ع مجد الكروم وكان الوضع نفس الشي واتنقلنا كتير من بيت لبيت، نمنا فترة بمعصرة، وكنا نيجي نلاقي الدواب ماكلي أكلاتنا لأنه كانوا يحطوا هناك دواب.
رنين: الاشهر الاولى كانت كتير صعبة...
حسن: كتير صعبه، ما كان معنا مصاري نشتري إشي، امي تدور تشحد من البلاد ونوكل خبيزة، ما في غطا ولا فراش. إحنا لما جمعونا اليهود وأطلعونا، فكرنا إنه إحنا راجعين وما أخدنا إشي من البيت.
رنين: بلبنان كان في مساعدات؟
حسن: كانت بس الإعاشة تعطينا عجوة وشوية طحين. ومع الوقت صارت لكل عائلة خيمة صغيرة.
رنين: بالسنة ونص اللبل قعدتوا فيها بلبنان نمتوا عمليا بخيم؟
حسن: صحيح. ببنت جبيل كل البلد سكنت بالجامع وبعدين رحنا على صور وكل الناس نامت بخيم، ومن هناك على عنجر وصار في مؤن وإعاشة وبعد كم شهر رحنا على طرابلس.
رنين: مين اللي كان ينقلكم؟
حسن: الصليب الأحمر
رنين: كم حدا رجع من هناك؟
حسن: أنا ووالدتي واخوتي، واولاد خالي رجعوا معنا.
رنين: كيف أجيتو؟
حسن: من طرابلس ع بيروت، ببيروت عملولنا حجر صحي، حطونا بمحل اسبوعين وطعّمونا، وبعد هيك نقلونا

بسيارات لراس الناقورة ومن هناك نقلنا من سيارات لبنانية لإسرائيلية، والاسرائيلينن طعّمونا ورشوا علينا إشي أبيض. بمجد الكروم قعدنا عند دار مصطفى الصالح وبعدها رحنا ع معصرة عند دار الشيخ دياب، وبعدها نمنا على سطح مخبز. كمان هون وضعنا ما تحسن لحد ما جينا على الرامة. إحنا أجينا ع الرامة بالـ 1954.
رنين: ليش أجيتوا على مجد الكروم عند مصطفى طه؟ كيف عرفتوه؟
حسن: سألنا وين الواحد ممكن ينام وقالوا لنا عنه. يمكن من منطلق شفقة. ما بعرف السبب. إحنا سكنّا ببيوت منفصلة، أنا وأمي واوخوتي لحال وأبوي وخالتي لحال وسيدي لحال، لانه ما كان في بيت يوسع الكل. العائلة تقسمت لثلاث أقسام. وجينا ع الرامة وظلينا منقسمين. سكنّا ببراكية لسنة الثمانين. وبعدين أجينا على حي الدبة بالرامة وهو حي مليان مهجرين من الفراضية وكفرعنان.
رنين: في حدا من اخوتك بقي بلبنان؟
حسن: أختي المتزوجة بقيت بلبنان مع جوزها.
رنين: شفت أختك من بعد ما رجعت؟
حسن: اه، أجت مرّة واحدة زيارة هون.
رنين: انت اجيت ع الرامة وظليتك مع والدتك؟
حسن: لحد ما توفت يوم 13/ 2/ 1984
رنين: ايمتا هدوا كفرعنان؟
حسن: بس احتلوا هدموا حوالي سبع بيوت والباقي بعد بوقت. إحنا رفعنا قضية عشان نرجع على البلد عام 1952، مثل إقرث وبرعم، لما عرفوا راحوا هدموا البيوت كلها. كان محامي اسمه محمد نمر الهواري من الناصرة. وما صار شي. أنا من يوم ما أجينا على الرامة بزور البلد تقريبا كل يوم، بمشي من الرامة لكفرعنان، بمشي بالبلد بتذكرها وبمشي بين البيوت المهدودة وبعدها برجع على البيت.
كيف هدوا البلد؟ لما هدّوا البلد أنا كنت بالصف العاشر بالمدرسة، وسمعت الالغام والهدم، ورحنا ولاقينا فعلا البيوت بالأرض، غير بيت واحد بقي، بيت خالد يوسف، وفي بيتين من الشمال، بيت سعيد محمد الناصر بقي، وبعدين ما بعرف مين هدّه بعد هيك.

شهادة أديبة مصطفى قدورة شقير

تسكن اليوم في الرامة (حي الدبة) ولدت في كفر عنان سنة 1934

أجرى المقابلة: رنين جريس

رنين: احكي لي عن بيتك أيام كفر عنان؟

أديبة: كنت ساكنه أنا وأمي وأبوي وثلاث أخوات، وكان عندي أخ مات من الحصبة ع أيام كفر عنان. بيتنا كان من شرق البلد، كان كبير ومبلّط، مبني على 6 قناطر من عمدان، وكل عرس أبوي كان يعزم العروس عنده عشان البيت كان يوسع البلد كلها. بيتنا كان بالضبط جنب جامع العمري، كان هناك بلاط مدوّر، وكانوا ييجو عليه رَبع السوالف ومعهم خرايط ويصيروا يلوحوا بروسهم ويوقفوا ع البلاطة ويتمتموا، ومرات يفوتوا على المغارة اللي جنب الجامع ويتمتموا فيها ويهزّوا بروسهم.

- كيف كان أهل البلد يتعاملوا معهم؟

- ولا إشي، ما حدا يحكي معهم، أنا كنت صغيرة وأتفرج عليهم.

- كنتو تشوفوا يهود غير هدول؟

- لأ، ولا حدا، الإنجليز كانوا ييجو ويسكنوا تحت الزيتون وما يقربوا على حدا، وكانوا يطلبوا من الناس حطب وأكل.

- مين كان يحطبلهم؟

- أمي وأبوي وكل أهل البلد. كنا كمان نجيب الحطب ونخزنه للشتا، حتى نخبز ونطبخ عليه، يومها ما كان لا غاز ولا كهربا، كنا نضوي ضيّ نمره 4. الإنجليز ما كانوا يضايقوا الناس.

- لشو كانوا يناموا تحت الزيتون؟

- يسكنوا هناك، ما بعرف لشو!!

- إحكي لي عن أمك وعن نسوان البلد؟

- أمي كانت تفيق كل يوم الصبح بكير تخبز وتغسل وتربي الأولاد وتروح تحصد وتزرع وتحوش، كانت تزرع الحواكير، وفي عنّا جنب البلد من تحت مارس كبير لجميع العائلة كانوا يزرعوه خضرة ويروحوا دار منصور ودار شقير ينقبوا منه، ووقت الزرع الكل يعاون بعضه.

- والأطفال؟

- كانوا يروحوا ع مدرسة فرادة، بس البنات ما تتعلم، وكانت تشتغل بالأرض وتفلح. كانوا، كل طفل ابن سنة يسلقوا له كيل برغل، لأنه كل يوم كل يوم كانت الناس تطبخ مجدرة، مجدرة حمص، مجدرة عدس، مجدرة فول أو سميدة مع شعيرية، كل يوم في سميدة ويسلقوا للطفل عشان يقوى. وكان عنّا خبايا من طين على حيط البيوت وفيها يعبّوا الحبوب.

- انت كنت طفلة ع أيام كفر عنان ، إحكي لي شو كنت تعملي كطفلة بما انك ما رحت على المدرسة؟

- كنت ألعب أنا والبنات، نجيب تراب ناعم وننخله

עדות אדיבה מסטפא קדורה שקיר

נולדה בכפר ענאן בשנת 1934
כיום גרה באלראמה שבגליל

ראיינה:
רנין ג'ריס

תרגום:
אבראהים סלאימה

רנין: ספרי לי בבקשה על ביתך בכפר ענאן

אדיבה: גרתי עם אמא שלי, אבא שלי ושלוש אחיות. היה לי אח אבל הוא נפטר ממחלת אדמת בכפר ענאן. הבית שלנו היה בצד המזרחי של הכפר, היה בית גדול ומרוצף, בנוי קימורים על ששה עמודים עם קשתות. בכל חתונה בכפר אבא שלי היה מזמין את משפחת הכלה לביתנו בכדי לערוך את המסיבה בגלל שהבית היה גדול ויש מספיק מקום לכל הכפר. הבית שלנו היה ממש ליד המסגד "אלעֻמַרי"; הייתה שם אבן עגולה; יהודים עם פאות הגיעו לשם עם מפות, היו עומדים על האבן, מזיזים את ראשיהם וממלמלים.

- איך התייחסו אליהם תושבי הכפר?

- שום דבר, אף אחד לא דיבר אתם. אני הייתי ילדה קטנה ורק הייתי מסתכלת עליהם.

- ראיתם יהודים נוספים, חוץ מאלה?

- לא, אף אחד. האנגלים היו מגיעים ומתיישבים מתחת לזיתים ולא התקרבו לאף אחד. היו מבקשים אוכל ועצים לאש.

- מי היה חוטב עצים בשבילם?

- אימא ואבא וכל אנשי הכפר. היינו מביאים עצים ומאחסנים לחורף, למאפה ולבישול. כי אז לא היה גז ולא חשמל. היינו מדליקים פנס מספר 4.

- ספרי לי על אימא שלך ונשות הכפר!

- אמא הייתה מתעוררת מוקדם כל יום בבוקר; אופה ומכבסת ומגדלת את הילדים. אחר כך הייתה הולכת לשדה לעבוד באדמה; זורעת, קוטפת, ומטפלת בגינות. ליד הכפר היה שטח גדול שייך לכל המשפחה; היו מגדלים בו ירקות. בני משפחת מנסור ובני משפחת שקיר היו גם הם נהנים מהיבול.

- והילדים?

- הבנים היו הולכים לבית ספר אלפראדיה, אבל הבנות לא למדו. היו מבשלים בורגול (חיטה) לכל ילד בגיל שנה, ביום המולדת הראשון. כל יום הנשים בישלו מג'דרה, חומוס, עדשים, או חיטה גרוסה עם אטריות בכדי שהילד יגדל ויהיה חזק. היה לנו גם תאי אחסון על גגות הבתים עשויים מבוץ לאחסון גרגירים ומזון.

- את היית ילדה בימי כפר ענאן, ספרי לי מה את היית עושה כילדה שם בגלל שלא הלכת לבית הספר.

- הייתי משחקת עם הבנות; היינו מביאות עפר רך, מנקות אותו וטומנות בו זיתים. שיחקנו משחקי מחבואים. ובימי חג כל הבנות היו הולכות למסגד "אלעמרי" וכל אחת הייתה לוקחת "סְמידה" (חיטה מבושלת גרוסה) או בשר או ירקות, והיינו עושות שם קובֶּה ונשארות מהבוקר עד הערב. אף ילדה לא אכלה עם המשפחה

وندمل زيتون... كنا نلعب الزقيطة... ووقت الأعياد نطلع كل البنات ع جامع العمري وكل واحدة توخد سميدة أو لحمة أو خضرة، ونعمل كبّة هناك، ونظلّ من الصبح للمغرب. ولا بنت توكل مع أهلها، أيام العيد. البلد ما كانت إلنا، كان يملكهاا واحد اسمه فؤاد سعد، من لبنان، كان يملك المغار وساجور ونحف وقسم من الرامة. كانت الناس تزرع وتقلع وتوكل، النص إلنا والنص إله. وقبل ما مات كان يقول لأولاده ما تبيعوا الأرض إلا لأهل كفر عنان. هذا فؤاد سعد كان عنده تسع بيوت بالبلد تقريبا، وكلها تفتح ع جهة واحدة وكان يقعد الناس فيها ببلاش بدون إيجار.

- احكي لي عن عام ال 1948.

- بال 48 أجو علينا أهل عيلبون هاربين، إحنا نزلنا وصرنا نجبلهم أكل وخبز وطبيخ وميّ. قسم منهم كمّل على لبنان وقسم قعد كم يوم تحت الزيتون وفي بيوتنا. أجا الجيش وصار يطخ عليهم وقتلوا واحد منهم. بعد ما أطلعوا أهل عيلبون بسبع أيام تقريباً أطلعوا أهل كفر عنان. بقي بالبلد كام عائلة والختيارية. وأنا وأخواتي وأمي طلعنا كم يوم على عين الأسد عند صاحب أبوي، ورجعنا بعدها على كفر عنان عن طريق البيادر وسكنا مع بعض العائلات اللي بقيت والختيارية. بعد حوالي أربع أو خمس أشهر أجا الجيش علينا وقال تعالوا بدنا نعطيكم هويات. تركنا بيوتنا مفتوحة وطلعنا على الشارع، يومها أمي كانت عم تغسل ملاحف وحاطّة طنجرة المجدرة وأواعيها وسخة كتير. نزلنا أنا وأمي وإخوتي والعائلات اللي بقيت على الشارع الرئيسي. قالوا لنا ما تسكّروا الأبواب وما توخدوا معكو إشي. بالشارع قعدنا حوالي ساعتين وبعدها حمّلونا ورمونا ع ساحة العين بمجد الكروم على الشارع الرئيسي، فضّونا من السيارة مثل ما بفضّوا سيارة زبالة. وظلت طنجرة المجدرة ع النار والغسيل كان منقوع بالميّ. بس في حادثة صارت بكفرعنان واحنا فيها. الجيش فات على البلد قبل ما تطلع الناس، وطخ تسعة من عائلتنا. في منهم أخوة اثنين، حسن وفواز شقير. واحد كان متزوج جديد وواحد خاطب جديد. هدول الاخوة أبوهم تجوّز خمسة لانه كان بده أولاد ومش بنات. تزوج واحدة من مجد الكروم من عائلة الزين وخلّف منها هالولدين.

- انت شفت الشباب لما ماتوا؟

- لما طخوهم أنا ما شفت لانه كنا هاربين ع عين الاسد، بس لما رجعنا أنا وأمي رحت عند الجثث عشان أفحص إذا أبوي بين القتلى، وما لقيته. كانت الشباب مكوّمة على الارض مثل الملحومين على بعض. بعد فترة والجثث على الأرض، رحنا أنا وخضرة كريكر من البعينة، ست (جدة) واحد من الشباب المقتولين، اخذنا الجثث ورميناهم بجورة قريبة عليهم وحطّينا عليهم شوية تراب ودفنّاهم. هاي الجورة حفروها الانجليز. إحنا بس شحطناهم جنب الجورة، وفوق الحفرة حطينا عليهم شل (عودان الزيتون) لأنه ما كان في تراب كفاية، وسكرنا عليهم بالشل. يمكن العظام تبعتهم لليوم بعدها بالجورة وبس نروح على البلد بفرجيك الجورة اللي دفناهم فيها.

- خفت؟

- لا ما خفت، يعني كنا مجبورين ندفهن، أحسن ما ريحتهم تطلع. وبعدين لما أجا الجيش يطلعنا من البلد صار يقول لنا يللا روحوا عند الملك عبد الله ... أبو طبخ...

- ليش كانوا يقولوا له أبو طبيخ؟

- لأنه كانت الحكومات تعزمه وكان يظله يلبي الدعوات ويوكل طبيخ عندهم.

- وين سكنتوا بمجد الكروم؟

- بمجد الكروم قعدنا حوالي سنة أو سنتين. يومها أبوي كان محبوس وطلع ولما طلع أجا علينا وجابنا على الرامة.

באותו יום, בימי החג.
הכפר לא היה שייך לנו, בעל הבית היה אדם בשם פואד סעד מלבנון; גם אלמע׳אר היה שייך לו. גם סאג׳ור, נחף וחלק מאלראמה. אנשים היו זורעם, קוטפים ואוכלים; חצי לנו וחצי לו. לפני שהוא נפטר הוא תמיד אמר לילדיו שלא למכור את האדמה אלא רק לאנשי כפר ענאן. פואד סעד זה היה לו כמעט תשעה בתים בכפר, וכולם היו נפתחים לאותו כיוון, ואנשים גרו בהם בלי תשלום.

– ספרי לי על שנת 1948.

– בשנת 48 הגיעו תושבי עילבון אחרי שנמלטו מכפרם. היינו יורדים אליהם ומביאים להם אוכל, לחם ומים. חלק מהם המשיך ללבנון וחלק ישב מתחת לזיתים ובתוך הבתים שלנו. כשהגיע הצבא התחיל לירות בהם והרג אחד מהם. שבוע אחרי שגירשו את תושבי עילבון, הם גירשו את תושבי כפר ענאן. נשארו בכפר כמה משפחות והזקנים. אני והאחיות שלי ואמא הלכנו לעין אלאסד אצל חבר של אבא שלי, ואחר כך חזרנו לכפר ענאן דרך אלביאדר (הגורן). גרנו עם כמה משפחות שנשארו ועם הזקנים. אחרי ארבעה חמשה חודשים, הצבא חזר וביקש שנלווה אותו בכדי לקבל תעודות זהות. השארנו את בתינו פתוחים כי הם אמרו לנו לא לסגור שום דבר ולא לקחת כלום, והלכנו לכביש. באותו יום, אמא עשתה כביסה וסיר מג׳דרה היה על האש ובגדיה היו מלוכלכים מאוד. ירדנו כולנו לכביש הראשי. ישבנו על הכביש כמעט שעתיים, אחר כך העמיסו אותנו וזרקו אותנו בכיכר המעיין בכפר מג׳ד אלכרום. פינו אותנו מהמשאיות כמו שפורקים פסולת. סיר המג׳דרה נשאר על האש והכביסה במים המלוכלכים.

בכפר ענאן כשהיינו עדיין שם, אנשי הצבא נכנסו לכפר לפני צאת האנשים מבתיהם, וירו בתשעה צעירים ממשפחתנו. היו שני אחים: חסן ופואז שקיר. אחד היה חתן טרי ואחד מאורס. אביהם התחתן עם חמש נשים בגלל שהוא רצה הרבה בנים ולא בנות. הוא נישא לאחת ממג׳ד אלכרום ממשפחת אלזֵין והיא ילדה שני בנים.

– האם ראית את הצעירים כשמתו?

– כשירו בהם, אני לא ראיתי כלום כי היינו במנוסה בכיוון עין אלאסד, אך כשחזרנו אני ואמא הלכנו לראות את הגוויות שלהם; לראות אם אבא שלי ביניהם. כראיתי אותם היו ערימת בשר אחד על השני. אחרי זמן מה, כשהגוויות עדיין על האדמה, הלכתי אני וחד׳רה קריקר מכפר אלבענה, והסבתא של אחד הצעירים שנהרגו, לקחנו את הגופות וזרקנו אותם לתוך בור שנמצאה בסמוך למקום, הורדנו עליהם עפר וכיסינו אותם. את הבור הזה חפרו האנגלים. אנחנו רק גררנו אותם לבור, ומעליהם שמנו גם ענפי זיתים כי לא היה מספיק עפר וכיסינו את כולם בענפים. אולי העצמות שלהם עדיין בתוך הבור, כשנלך לכפר אני אראה לך את הבור בו קברנו אותם.

– האם פחדת?

– לא, לא פחדתי. היינו חייבים לקבור אותם בכדי שהגופות לא יסריחו. כשאנשי הצבא הגיעו שוב לכפר, היו אומרים לנו "יאללה, לכו לעבדאללה".

– איפה גרתם במג׳ד אלכרום?

– נשארנו שנה או שנתיים במג׳ד אלכרום. באותו זמן אבא שלי היה בכלא ויצא משם, וכשהגיע אלינו הוא לקח אותנו לאלראמה, שם שכרנו אוהל מהבדואים ונשארנו בו ארבע שנים. באותה תקופה היינו הולכים לכפר ענאן לקטוף תאנים ורימונים, והיינו מוכרים ליהודים. אחרכך חיפשנו פחים בפסולת, חיפשנו חביות גדולות ועשינו מזה סככה, שם נשארנו כמעט 12 שנים.

– איך היו החיים שלכם במג׳ד אלכרום?

– אמא הגיעה ברגל מאלראמה למג׳ד אלכרום, היא עבדה באלראמה בקציר בכדי לקנות לנו לחם ואוכל. במג׳ד אלכרום גרנו מתחת לזיתים ואחר כך בסככה עם הרצפה קשיחה. אני הייתי הבת הגדולה וטיפלתי באחיות שלי כשאימא

بالرامة استأجرنا بيت شعر من البدو وقعدنا فيه أربع سنين، وخلال هاي الفترة صرنا نروح ع بلدنا كفرعنان نحوش تين ورمان إلنا وكنا نبيع لليهود. بعدين صرنا ندور على المزابل وندوّر وين في برميل حديد كبير، نجيبه ونفتحه وعملنا منه براكيات. قعدنا حوالي 12 سنة بالبراكية.
- كيف كانت حياتكم بمجد الكروم؟
- أمي كانت تيجي ماشية من الرامة لمجد الكروم، كانت تشتغل بالرامة، تحصد وتزرع حتى تشتري لنا خبز وتطعمينا. بمجد الكروم سكنا تحت الزيتون وبعدين ببراكية أرضيتها مش مصبوبة حوالي شهر أو شهرين، يعني مش بمحل واحد. أنا كنت الكبيرة وكنت أهتم بإخوتي لما امي تروح على الشغل.
- كيف عاملوك أهل مجد الكروم؟
- ما ساعدونا، إذا بدنا نشتري حبة بصل كانوا يقولولنا هاتوا بدلها صحن طحين أو مصاري، بعدين أجت الإغاثة وصاروا يعطوا للاجئين خبز وحليب. مركز الإغاثة كان من شرق مجد الكروم.
- وين أهل أمك راحوا؟
- إخوتها وأمها تهجروا على لبنان وأبوها مات قبل ما يرحلوا وأمها توفت بلبنان، بس أمي ما طلعت معهن عشان كانت متزوجة وما كانت عارفة جوزها إذا كان ميت أو محبوس. إحنا عرفنا إنه أبوي ما مات بس لما طلع من الحبس، وأجا علينا بمجد الكروم.
- أبوك شو عمل بالسجن؟
- صاروا يشغلوهم، شغل صعب كتير، أبوي بالأول اشتغل، بعدين بطّل يروح ويقول لهم إنه مريض وكان يظل نايم. لما طلع جابنا ع الرامة لأنها قريبة ع كفرعنان. وبالرامة راح على كيبوتس فرادة عند مختار يهودي اسمه بيركو وقال له، أنا معي ثلاث بنات ومرتي وعندي حصان وبدنا نوكل، جوعانين. شو رأيك أحوش التين والرمان والليمون من أرض فرادة وأبيعه بالمغار، إلي ولك ع النص. وافق اليهودي، وصرنا نحوش وتروح امي تبيعه بالمغار وكنا نجيب له المصاري ونوخد النص. ولليوم إحنا أصحاب مع عائلة اليهودي هذا.
- بس شو حسيتو إنه هاي الأراضي اللي اشتغلتوا فيها هي أصلا مش لليهودي وإنما لأهل فرادة وكفر عنان؟
- شو بدنا نعمل بدنا نوكل، بدنا نعيش، ما كان معنا قرش، لا عنا أرض ولا مصاري. أنا بعدها تجوزت بالرامة وخلّفت 7 صبيان وثلاث بنات، وماتوا اثنين من الصبيان. وكنا مجبورين نشتغل حتى نطعمي الأولاد. أنا اشتغلت بالرامة، بالزيتون، وبالحصيدة وبالباطون، كنا نعمر بيوت، نروح صبايا وشباب ونجبل ونحمل الباطون ونبني بيوت. في حادثة صارت واحنا ساكنين بالرامة، حوالي بعد ثلاث أو أربع سنين من الاحتلال. مرة رحنا حوالي 15 شاب وصبية من أهالي كفر عنان ع بلدنا حتى نتبعر زيتون، كان معنا يومها عمي أبو جوزي. وإحنا نلقط زيتون، أجت سيارة الجيش ووقفت ع الشارع ونزلوا يهجموا علينا. صار عمي يقول لنا اهربوا، ما تخافوا عليّ، اهربوا. البنات رموا الزيتون ونزلنا نركض بالوعر ومسكوا بس بنتين وحطوهم بالسيارة. أجا عمي عليهم وصار يصرخ على الجنود ويقاتل فيهم، ونجح يطلع البنات من السيارة ويهربهم، وصارت الجنود تضرب فيه. كانوا بدهم يوخدوا البنات ويغتصبوهم. يومها كان الحكم العسكري بادي وكنا نروح نبقل بالسرقة ولما نشوف يهودي نتخبّى وما نمشي ع الشارع الرئيسي.

הלכה לעבודה.
- איך התייחסו אליכם במג'ד אלכרום?
- לא עזרו לנו, אם רצינו לקנות בצל אחד, היו מבקשים צלחת קמח במקומה או כסף. אחר-כך הגיעה העזרה מהאו"ם, נתנו לפליטים לחם וחלב. מרכז הסיוע היה בצד המזרחי של מג'ד אלכרום.
- איפה הלכו ההורים של אמא שלך?
- אחים שלה ואמא שלה הלכו ללבנון ואבא שלה נפטר לפני זה, אחר-כך אמא שלה נפטרה בלבנון. אימא שלי לא הלכה איתם כי היא הייתה נשואה ולא ידעה אם בעלה מת או חי או בכלא. ידענו שהוא בחיים רק אחרי שיצא מהכלא ובא למג'ד אלכרום.
- מה עשה אבא שלך בכלא?
- העסיקו אותם בעבודה קשה מאוד, אחר כך הוא הצהיר שהוא חולה ונשאר ישן כל הזמן. כשיצא הביא אותנו לאלראמה כי הוא קרוב לכפר ענאן. באלראמה הוא הלך לעבוד בקיבוץ פרוד, אצל מוכתאר יהודי שקראו לו בירקו, והאבא שלי אמר לו "יש לי שלוש בנות ואישה ויש לי סוס, ורוצים לאכול כי אנחנו רעבים. מה אתה אומר אם אני אקטוף תאנים ורימונים ולימון מאדמת אלפראדיה ואמכור אותם באלמע'אר? חצי בשבילי וחצי בשבילך. בירקו היהודי הסכים והתחלנו לקטוף ואמא שלי הלכה למכור באלמע'אר. היינו מביאים לו את הכסף ולוקחים חצי. עד עצם היום הזה אנחנו חברים עם משפחת בירקו היהודי הזה.
- איך הרגשתם כשאתם יודעים שאדמה זו היא לא של היהודי אלא של אלפראדיה וכפר ענאן?
- מה היינו יכולים לעשות, היינו צריכים לאכול. לא היה עלינו גרוש. לא אדמה ולא כסף. אחר כך אני התחתנתי באלראמה וילדתי שבעה בנים ושלוש בנות, שניים מהבנים נפטרו. היינו חייבים לעבוד בכדי להאכיל את הילדים. אני עבדתי באלראמה במסיק זיתים, בקציר ובביטון, היינו בונים בתים, היינו הולכים, בחורות ובחורים צעירות וצעירים, לעבוד בבניין ולבנות בתים. היה מקרה אחד כשגרנו באלראמה, בערך שלוש ארבע שנים אחרי הכיבוש. פעם הלכנו בערך 15 בחורים ובחורות מתושבי כפר ענאן לשעבר, הלכנו לכפר ענאן בכדי לאסוף זיתים מתחת לעצי הזית אחרי המסיק, באותו יום היה אתנו גם חמי. כשקטפנו זיתים, הגיעה משאית צבאית, עצרה בכביש וחיילים תקפו אותנו. חמי אמר שנימלט מהר, לא לפחד, להימלט. הבנות זרקו את הזיתים ורצנו לעבר אדמת בור, הם תפסו רק שתי בחורות והכניסו אותן למשאית. חמי התחיל לצעוק עליהם ולריב איתם, עד שהצליח לשחרר את הבחורות והבריח אותן מהמקום. החיילים התחילו להרביץ לו כי הם התכוונו לקחת את הבחורות ולאנוס אותן. באותה תקופה התחיל הממשל הצבאי והיינו הולכות לשדה בסתר וכשהיינו רואות את היהודים היינו מסתתרות.

السيح: بركة لتجميع المياه لسقي المواشي والغسيل والسباحة
אלסיח: בריכה לאגירת מים להשקיית הבהמות ולכביסה והילדים היו שוחים בה

شهادة فاطمة عوض حسن منصور (أم مروان)

ولدت في كفر عنان عام 1936

تسكن حالياً في قرية الرامة بالجليل

قابلتها رنين جريس

رنين: شو اسمك الكامل
فاطمة: فاطمة عوض حسن منصور، وأمي اسمها فطوم أحمد الناصر وهي من مواليد كفر عنان، وتجوزت أبوي اللي بكون ابن عمها.

- متذكرة أي سنة ولدت؟
- مش عارفة، كانت الدنيا لخبطة، ولما أجو اليهود يعملوا لنا هويات بعد ما تهجّرنا، أمي أعطتهم أعمار أصغر من أعمارنا عشان يشفقوا علينا وما يطردونا. بس اللي بعرفه انه أبو مروان، جوزي، أكبر مني بسنتين مش أكثر، يعني أنا يمكن عمري ٧٢.
- إحكي لي عن بيتك أيام كفرعنان.
- كان بيتنا بآخر البلد من تحت، بيت تراب، كان قدّامنا حاكورة. سيدي، أبو أبوي، الله يرحمه، جاب حجار عشان يعمّر دار. كنا أربع أخوات وصبيين وأمي وأبوي وسيدي وستّي.
- شو أعماركم؟
- أنا الكبيرة، وبعدي أخوي محمد وبعدين كلثوم وبعدين انشراح، بعدين أحمد، بعدين رسمية. لما طلعنا من البلد أمي حطت أحمد بظهرها جُوّا الفستان، ورسمية كانت في الدماجه وحطتها بحضنها وأنا وباقي أخوتي كنا نمشي.
- متذكرة اليوم اللي طلعتوا فيه من البيت؟
- لأ، بس متذكرة إذّي كنت أمشي جنب أمي. راح أحكيلك الحكاية من الأول. اليهود فاتوا عنا، طوّقوا البلد وحاصروها. فاتوا ع البيوت وصاروا يقولوا إطلعوا من البيوت بدنا نهبّط البلد. أجو هبطوا بيت دار أخوه لسيدي. الناس خافت وطلعت قعدت بأرض اسمها الخلة ع طريق المغار، هاي الأرض لبلدنا. الختيارية بقيت وما طلعت، بس إحنا الصغار والنسوان طلعنا ع الخلة. أجا سيدي وقال لستّي هاتي نخبّي الأولاد بقلب المغارة، كان في عنّا بالبيت مغارة نحط فيها تبن للطرش. قالت له ستي بلكي هبّطوا البيت والأولاد ماتوا؟ خلينا نطلعهم معنا.
لما أطلعونا وتأكدوا ما ظل حدا بالبلد، أجو المسؤولين اليهود، ما بعرف شو اسمهم، جابوا سيارات، اختاروا الشباب مثل أبوي وجيله وأخذوهم ع المعتقل ولما اعتقلوهم ظلينا إحنا الأطفال والختيارية والنسوان. الجيش عمل صفين على الشارع من الجنبين، وإحنا مشينا بالنص وأخذونا من الخلة لمحل بقولوله مفرق صفد، هناك من تحت عين الأسد، وقالولنا

עדות פאטמה חסן מנסור (אם מרואן)

נולדה בכפר ענאן בשנת 1936 כיום גרה בכפר אלראמה בגליל

מראיינת: רנין ג'ריס

רנין: מה שמך המלא, אם מרואן?
פאטמה: פאטמה עווד חסן מנסור. שם אמא שלי הוא פטום אחמד אלנאסר וגם היא נולדה בכפר ענאן, התחתנה עם אבא שלי שהוא בן דודה.
רנין: מתי נולדת?
פאטמה: לא יודעת, החיים היו מבולגנים. כאשר באו היהודים ורצו להוציא לנו תעודות זהות אחרי הנכבה, אמא שלי מסרה להם גילאים יותר קטנים מהגיל האמיתי שלנו כדי שהיהודים ירחמו עלינו ולא יגרשו אותנו. אבל אני יודעת שאבו מרואן בעלי, גדול ממני בשנתיים, לא יותר. יעני, אני בערך בת 72.
רנין: ספרי לי על ביתך בכפר ענאן.
פאטמה: הבית שלנו היה בסוף הכפר מלמטה. בית מבוץ. בפני הבית הייתה גינה. סבא שלי – אבי אבי – עליו השלום, הביא אבנים כדי לבנות בית. היינו ארבע אחיות, שני אחים, אמא, אבא, סבתא וסבא.
רנין: בני כמה הייתם?
פאטמה: אני הבכורה. אחרי אחי מחמד, אחריו כלת'ום, אחריה אחמד ורסמייה. ביום שגורשנו מהכפר אמא נשאה את אחמד על גבה מתחת לשמלה ואת רסמייה מקדימה בין הידיים, אני ושאר הילדים הלכנו לידה.
רנין: את זוכרת את היום שבו עזבתם את הבית?
פאטמה: לא, אבל אני זוכרת את עצמי הולכת ליד אמא שלי. אני אספר לך את כל הסיפור מההתחלה. היהודים נכנסו לכפר, כיתרו אותו וסגרו עליו. נכנסו לתוך הבתים ואמרו לאנשים שיצאו כי הם הולכים להרוס את הבתים. הם הרסו את הבית של אחיו של סבי. האנשים פחדו, עזבו את הבתים, הלכו לאדמה שנקראת אלח'לה [מורד ההר] בדרך לכפר אלמע'אר. זו הייתה אדמה לתושבי הכפר שלנו. הזקנים נשארו בכפר ולא עזבו. רק אנחנו הקטנים והנשים יצאנו לאלח'לֶה. סבא שלי אמר לסבתא בואי נחביא את הילדים בתוך המערה, הייתה אצלנו מערה בתיך הבית, אחסנו בה תבן לבהמות. סבתא פחדה שיהרסו עלינו את הבית ואמרה בוא נצא וניקח אותם איתנו.
אחרי שהיהודים הוציאו אותנו והיו בטוחים שלא נשארו אנשים בכפר, באו האחראים היהודים, לא יודעת איך קראו להם, הביאו מכוניות, בחרו את הגברים הצעירים כמו אבא שלי ובני גילו ולקחו אותם למעצר. אחרי שעצרו אותם, נשארנו אנחנו הילדים עם הזקנים והנשים. הצבא עמד בשתי שורות משני צדי הדרך, אנחנו הלכנו באמצע. לקחו אותנו מאדמת אלח'לה למקום שנקרא צומת סַפַד [צפת], שם מתחת לעין אלאסד. אמרו לנו תלכו מכאן לכיוון

اطلعوا من هون ع الجبل وممنوع تتطلّعوا وراكم، واللي بيتطلّع وراه راح نطخّه. وأنا ماشية بالطريق مع أهلي، تطلعت لتحت والا شفت كوم ناس ع الأرض. قلت لأمي شوفي هدول الناس جايين يناموا هون بالشارع، والا هم ثمانية قتلى شباب. أنا فكرتهم فراش. قتلوهم وكوموهم كوم واحد. كمّلنا طريقنا على عين الأسد وظلينا ماشيين حتى وصلنا ع بنت جبيل بالليل. بس وإحنا طالعين نواحي عيد الأسد، بالجبل، ولما قطعنا الشارع، لاقينا تحت الزيتونة طفلة من عيلبون أمها تاركتها وحاطة تحتها حرام زهر ولافّيته عليها، وفي كيس فيه أواعي حد البنت وقنينة حليب فاضية، والمصاصة بفم البنت. كان يومها معنا بنت كبيرة بالعمر بقولولها ديبة العصمان، أمي قالتلها يا ديبة احملي البنت بلكي بتلاقي أهلها، قالت لها أنا ما خلفت وما بدي أحمل أولاد الناس. دشّرت البنت وراحت، كملنا مشي ووصلنا بين عين الأسد وبيت جن بالوعر، شافتنا ختيارة راجعة من بيت جن وبتبكي وقالتلنا شفتو طفلة وانتو طالعين؟، قلنا لها اه، حكينا لها وين، ولما رجعت ما لاقت البنت. يمكن الجيش أخذها لأنه كان قريب كتير منها. قلنا لها ليش زتتها أمها، قالت لنا أمها كانت حاملة ولد ع ظهرها وولد بحضنها وما قدرت تحمل الثلاثة. ببنت جبيل نمنا كل اللاجئين بالجامع. بعدها أجت سيارات أخدتنا من الجامع ع صور، وهناك بنوا مخيّمات وحطونا فيها. أنا قعدت تقريبا شهر أو شهرين بصور. بعدين أجا سيدي وصار يسأل الناس عنّا، وجابنا من مخيم صور على بيت جن. بذكر الدنيا كانت شتا وبرد كتير، سيدي جاب حرامات وركّب أخوتي ع حمير ورحنا لحتى وصلنا بيت جن، رجعوا معنا كمان أولاد أخوها لستي أم أبوي حمد ومحمد. في بيت جن شتت الدنيا كتير كتير وغرقنا مي، فتنا عند ناس، دار صالح الولي صديق سيدي. دفّونا وغيّروا لنا أواعينا والصبح سيدي ركّبنا ع الدواب وظلينا مروحين ع كفرعنان. كتير ناس رجعت ع كفرعنان، البلد كانت مليانة.

بعد فترة أجا الجيش وطوق البلد، وضبّونا كمان مرة وحطونا تحت البلد، مش نفس المحل اللي كنا فيه بالأول، جمعونا عشان يعطونا هويات. إحنا أعطونا هويات حمرا مؤقتة عشان كنا بلبنان. بعد مدة، يمكن سنة أو سنة ونص، أجو وطوّقوا البلد وحطّونا بمنطقة الخلة وين كنا قاعدين أول مرّة رحّلونا. قسّمونا، اللي معه هوية زرقا لحال واللي معه هوية حمرا لحال، اللي معه هوية زرقا روّحوه واللي معه حمرا جابوا سيارات الساعة ثمانية الصبح وقعّدونا بقلب السيارات حتى الليل، لا أكل ولا شرب ولا أشي. راحوا وجابوا ناس من الفراضية معهم هويات حمرا، وحطوهم معنا. بالليل أخدونا وساقوا فينا وكبّونا ع الحدود بين زبوبا وبين إسرائيل، هناك نزلونا وقالوا ما تمشوا بالسهل، بمرج ابن عامر، امشوا مع الشارع. أجا حمد، أخوها لستي وقال ما بدنا نمشي بالشارع لأنه يمكن يكونوا حاطّين ألغام، خلينا نمشي بالسهل. وإحنا ماشيين بالسهل سمعنا حسّ ميّ، فكرنا انه نهر، بس ما قدرنا نشوف من العتمة. ظلينا مكاننا لأنه خفنا نتقدم والميّ تجرفنا، قعدنا هناك وأول ما طلع النهار، شافونا من بعيد الجيش الفلسطيني الموجود عند زبوبا، شافوا أكوام ناس ع الحدود، فكرونا يهود ومعنا أسلحة وصاروا يضربوا علينا. كان في واحد معنا من الفراضية، وقف يشوف مصدر الطخّ، والا الرصاصة أجت فيه ووقع ع الأرض طرش دمه عليّ، لليوم بتذكر دمه الحامي على جسمي. بعدين أجت ستّه الختيارة للشاب، كانت طرشا ولابسة حطة ومعها عكازة، أعطت حطّتها

ההר ואל תסתכלו אחורה. מי שיסתכל נירה בו. אני הלכתי עם משפחתי, תוך כדי הליכה אני רואה על האדמה ערימה של בני אדם. אמרתי לאמא תראי את האנשים האלה ישנים ברחוב. פתאום הבנתי שהם מתים. שמונה הרוגים. הרגו אותם ושמו אותם בערימה אחת. הגענו לעין אלאסד והמשכנו בדרך עד שהגענו לבנת ג׳ביל בלילה.

בדרך, ליד עין אלאסד, על ההר, אחרי שחצינו את הרחוב, מצאנו מתחת לעץ זית תינוקת בוכה – אחר כך ידענו שהיא מעילבון, אמא שלה עזבה אותה, עטפה אותה בשמיכה בצבע ורוד, לידה הייתה שקית עם בגדים ובקבוק ריק. לתינוקת היה מוצץ בפה. מבין האנשים שהלכו איתנו הייתה נערה בשם דִיבֶה אלעֶסמאן. אמא שלי ביקשה ממנה לקחת איתה את התינוקת כי אולי נמצא את המשפחה שלה בדרך. דִיבֶה סירבה, אמרה אני עדיין לא הבאתי ילדים ולא רוצה להרים ילדים של אחרים. היא השאירה את התינוקת והמשיכה. המשכנו ללכת. בדרך בין עין אלאסד לבית ג׳ן ראינו זקנה בוכה הולכת מבית ג׳ן לכיוון שלנו, שאלה אם ראינו בדרך תינוקת? אמרנו לה שכן ותיארנו את המקום. היא הלכה לשם אך לא מצאה אותה. אולי הצבא לקח אותה כי הוא היה מאוד קרוב למקום. שאלנו אותה למה אמא שלה נטשה אותה? אמרה שאמא שלה החזיקה ילד על הגב שלה ועוד ילד בין הידיים ולא הצליחה להחזיק את שלושתם.

בכפר בנת ג׳ביל [בדרום לבנון], ישנו במסגד עם כל הפליטים. אחר בא רכב ולקח אותנו לעיר צור. שם הקימו בשבילנו אוהלים והכניסו אותנו. אני הייתי חודש או חודשיים בצור. כי סבא שלי בא, חיפש אותנו ושאל אנשים עד שמצא אותנו. הוא לקח אותנו חזרה לבית ג׳ן. אני זוכרת שמזג האויר היה קר וגשום. סבא שלי הביא שמיכות, העלה את האחים שלי על חמור ובאנו לבית ג׳ן. חזרו איתנו עוד ילדים, בני אחיה של סבתא שלי – מצד אבא – חַמַד ומחמד. בבית ג׳ן היה הרבה הרבה גשם. "טבענו" בגשם. נכנסנו לבית של סאלח אלוולי, חבר של סבא שלי. נתנו לנו להתחמם ולהחליף בגדים. למחרת בבוקר, סבא שלי שם אותנו על הבהמות ולקח אותנו חזרה לכפר ענאן. הרבה אנשים חזרו לכפר ענאן. הכפר היה מלא.

אחרי איזה תקופה, הצבא הגיע וכיתר את הכפר. אספו אותנו פעם נוספת וקיבצו אותנו באדמה מתחת לכפר. לא אותו מקום שהיינו בו בפעם הראשונה. אספו אותנו כדי לתת לנו תעודות זהות. לנו נתנו תעודות אדומות זמניות כי היינו כבר בלבנון. אחרי איזה שנה או שנה וחצי, באו שוב, כיתרו את הכפר, אספו אותנו באזור אלח׳לה, המקום שבו היינו בפעם הראשונה שהוציאו אותנו, הפעם חילקו אותנו לפני תעודות הזהות, מי שיש להם תעודה כחולה ליחוד, ומי שיש להם תעודות אדומות ליחוד. את בעלי התעודות הכחולות שיחררו לבית. לבעלי התעודות האדומות הביאו מכוניות. בשעה שמונה בבוקר, הכניסו אותנו לתוך המכוניות עד הלילה, בלי מים ובלי אוכל. הם הביאו גם את האנשים מכפר אלפראדיה שיש להם תעודות אדומות והכניסו אותם למכוניות איתנו. בלילה הסיעו אותנו והשליכו אותנו על הגבול בין זבובא לבין ישראל. שם הורידו אותנו ואמרו לנו אל תלכו בתוך מרג׳ אבן עאמר [עמק יזרעאל], תלכו רק עם הכביש. חַמַד, האח של סבתא שלי, אמר לא נלך עם הכביש כי אולי שמו שם מוקשים, נלך בתוך העמק. בדרך שמענו קולות של מים זורמים, חשבנו שזה נהר, לא ראינו מה זה בדיוק כי היה חשוך, נשארנו במקום כי פחדנו שנישחף במים. בבוקר, ראו אותנו החיילים הפלסטיניים שנמצאים ליד זבובא. הם ראו קבוצת אנשים והתחילו לירות, חשבו שאנחנו יהודים. מישהו מאלפראדיה שהיה איתנו עמד כדי להסתכל מאיפה מגיע הירי, הוא קיבל כדור ונפל על האדמה, הדם שלו ניתז עלי, עד היום אני זוכרת את הדם החם שלו על הגוף שלי. סבתא שלו, שהייתה

لأمي، وأمي رفعت الحطة ع العكازة وصارت تركض بالسهل. شافوها المسلحين ع النقطة ووقفوا ضرب النار. أجو خمسة أو ست أشخاص منهم على الخيل، ركّبوا الشاب الميت ودفنوه ببلد قريبة، وإحنا حطونا بسيارات وسحبوا فينا. أجو أولاد ستّي أم أبوي، وراحوا ع دكاكين يجمعوا شوية خبز وميّ عشان نوكل. وبعدين أخذونا ع نابلس، ع مخيم بلاطة، وسكنّا فيه. أجا واحد اسمه عامر، وصار يعطينا كل اثنين رغيف خبز، يعني قماجة صغيرة، اليهود بقولولها اليوم "بيتا". كان يقسمها بالنص ولكل اثنين خبزة، ويعطينا لكل واحد خمس حبات تمر نغمّسه بالخبز، وأمي تجيبلنا ميّ في تنكة عشان تسقينا. سيدي كان بمجد الكروم، صار يدوّر علينا كمان مرّة، لحقنا سيدي وأجا ع بلد اسمها الدَحي، أجا وصار يسأل مين الدلول اللي هون وبيقدر يدلّني على عيلتي. لما لاقى الدلول، أجا وأخذه على مخيم بلاطة. سيدي أخدنا من مخيم بلاطة ع الحمير ومشينا بالليل، وبالنهار كنا نتخبّى بالوعور لحد ما وصلنا ع مجد الكروم. سيدي وستي كانوا يومها يشتغلوا بالرامة، يحصدوا يحرثوا ويتشغلوا بالبيوت عشان يطعمونا أنا وأخوتي لأنه أبوي محبوس.

بمجد الكروم أجا الجيش علينا كمان مرّة، طوّق البلد، واطلعوا اللي معهمش هويات عشان يكبّوهم مرة ثالثة. أجا سيدي عند المختار وقال له دخيلك بدهن يوخدوا الأولاد وأبوهم محبوس، وأنا متّ لحد ما جبتهم. قال له المختار ما بطلع بايدي إشي. لما طوقونا أجو بدهم يركّبونا بالسيارة، راح سيدي لواحد اسمه أبو خضر وصار سيدي يهدّ ع اجريه يبوسهم ويبكي، وكل ساعة يحطّونا بالسيارة، سيدي يهجم ع السيارة (باكية). مع انه سيدي ختيار، صار يبوس بإجريه ويبكي، قال له ابني بالسجن والأولاد شو بدنا نعمل فيهم، يا بتوخد الأولاد بتربيهم يا بتسمحلي فيهم. الضابط شفق ع سيدي ورجّعنا، وسيدي قال إذا أبوي طلع ع إسرائيل بنروح معه، وإذا طلع ع لبنان بنروح معه. لما اطلعوا أبوي سألوه وين بدك تروح، قال لهم عند أولادي بإسرائيل وأجا عنا ع مجد الكروم. لما طلع أبوي، أجت ستي أم أبوي، وأبوي وسيدي، راحوا يتعيّشوا بالرامة أيام الزيتون وصاروا يسألوا مين بحب فراطين وجوالات، قالولهم في واحد اسمه يوسف الصالح بده عمّال، أبوي وسيدي راحوا عنده واشتغلوا ولما أجو بدهن يرجعوا قالهم يوسف الصالح جيبوا أولادكم وعائلتكم وأنا بعطيكم غرفة تعيشوا فيها لحتى تخلّصوا الزيتون. جبنا أغراضنا وسكنّا عند يوسف الصالح وصرنا نشتغل بالفلاحة نحصد ونحلش ونعشّب ونزرع دخان ونقطف، رجال ونسوان. قعدنا خمس سنين عايشين عنده. من بعدها هو اعتاز المحل اللي إحنا فيه. رحنا دوّرنا ع محل ثاني بالإيجار ولاقينا خشّة تراب عند واحدة اسمها بيك العلي، مرَا من الرامة عندها بس بنت واحدة. كنا سيدي وستي وأمي وأبوي، أربع بنات، وأخوة اثنين في نفس الخشّة، ندير الفرشة بالعرض وننام عليها. وبعدين أجينا سكنا هون بالبراكية بحارة الدبة. المعايشة بالرامة كانت أحسن من مجد الكروم وغير انه إحنا هون أقرب لبلدنا. هاي الدبة كان يملكها فؤاد سعد وكانت مضمونة لقرية ساجور ومش للرامة، كانوا الفقرا ساكنين فيها، وكانت النّوَر من زمان ساكنة هناك، يخيموا فترة وبعدين يحملوا أغراضهم ع الحمير يفوتوا ع الرامه، يشحدوا ويوكلوا ويقعدوا يومين ويمشوا. إحنا اشترينا خيم وقعدنا بالدبة، بعدين الدنيا صارت تشتي، والمي تفوت علينا. دُرنا ع المزابل ندّور ع تنك، ومن التنك عملنا براكيات وسكنا فيها. إحنا لليوم بقولوا لنا من أهل

חירשת עם כיסוי ראש ובידה מקל, נתנה את כיסוי הראש שלה לאמא שלי, אמא שמה את כיסוי הראש על המקל והתחילה לרוץ בעמק. החיילים שעל הגבול ראו אותה והפסיקו לירות. חמשה או ששה מהם הגיעו על סוסים, לקחו את הבחור שנהרג וקברו אותו בכפר סמוך. אותנו הם העלו על מכוניות והסיעו אותנו.

הדודים שלי, מצד אמא, הלכו לחנויות וביקשו לחם ומים כדי שנאכל. אחר כך לקחו אותנו למחנה הפליטים בלאטה בשכם, שם גרנו. איש אחד שמו עאמר, הגיע וחילק לחם. פיתה לכל שני אנשים. היה חותך את הפיתה לשני חצאים ונותן לכל אחד חצי פיתה וחמשה תמרים. אמא הייתה מביאה מים לשתייה בתוך מיכל מפח.

סבא שלי היה במג׳ד אלכּרום [בגליל], התחיל לחפש אותנו עוד פעם, הוא הגיע לכפר אלדחי [בעמק ליד עפולה] ושאל מי יכול להוביל אותו עד למשפחה שלו. מישהו לקח אותו לבלאטה. הוא מצא אותנו. במחנה בלאטה הוא לקח אותנו על חמורים לכיוון מג׳ד אלכּרום. בלילות התקדמנו וביום התחבאנו בין הגבעות. הגענו למג׳ד אלכּרום. סבא וסבתא שלי עבדו באותם ימים באלראמה. עבדו באדמה ובבתים של אנשים, רצו להשיג אוכל לי ולאחים שלי כי אבא שלי היה בכלא.

במג׳ד אלכּרום, הצבא הגיע פעם וכיתר את הכפר. הוציאו את כל מי שאין לו תעודת זהות כדי לזרוק אותם בפעם השלישית החוצה. סבא שלי פנה למח׳תאר והתלונן בפניו שרוצים לקחת את הילדים שאבא שלהם בכלא. בדם הבאתי אותם אצלי, אמר לו. המח׳תאר אמר שהוא לא יכול לעזור. כאשר רצו להעלות אותנו למכונית, הלך סבא שלי לאיש בשם אבו ח׳דר, הוא התחנן בפניו, בכה ונישק את רגליו. כל פעם שהכניסו אותנו למכונית, סבא שלי היה רץ לכיוון המכונית (בוכָה). למרות שהיה אדם מבוגר, הוא נישק את רגלי האיש ובכה בפניו, אמר שבני נמצא בכלא ומה נעשה עם הילדים שלו?. הוא אמר לאיש, או שאתה תיקח את הילדים ותגדל אותם או שתתן לי לגדל אותם. בסוף הקצין ריחם על סבא שלי והשאיר אותנו. סבא שלי אמר שאחרי שאבא שלי ייצא מהכלא נלך איתו. אם יחליט להישאר בישראל נישאר איתו ואם ילך ללבנון נלך איתו. אחרי שאבא שלי השתחרר שאלו אותו לאן הוא רוצה ללכת והוא אמר לילדים שלי בישראל, ובא למג׳ד אלכּרום.

אחרי שאבא השתחרר, התחיל לעבוד עם סבא וסבתא שלי באלראמה. בעונת מסיק הזיתים הם שאלו מי צריך מוסקים ועובדים. הם הגיעו לאיש בשם יוסף אלסאלח, שהיה צריך עובדים. הם עבדו אצלו והוא הציע לתת להם חדר שיגורו בו עד סוף עונת המסיק והסכים שיביאו גם את הילדים שלהם. לקחנו את החפצים שלנו ועברנו לגור אצל יוסף אלסאלח, עבדנו בפלחה. גברים ונשים. נשארנו אצלו חמש שנים. בסוף הוא היה צריך את החדר שגרנו בו. חיפשנו מקום אחר לגור ומצאנו בית ישן מבוץ אצל אשה בשם ביק אלעלי, אשה מאלראמה. כולנו, סבא שלי, סבתא שלי, אמא, אבא, ארבע בנות ושני בנים ישנו באותה ח׳ושה. סידרנו את המזרונים לרוחב וישנו עליהם. אחר כך עברנו לגור בצריף כאן בשכונת אלדַבֶּה באלראמה. האדמה הזאת הייתה בבעלות איש בשם פואד סעד. היא הייתה מוחכרת לאנשי סאג׳ור ולא לאנשי אלראמה.

העניים גרו כאן. גם הצוענים היו מגיעים לפה, מקימים מאהל ונשארים לתקופה, אחר כך היו מניחים את החפצים שלהם על החמורים, נכנסים לאלראמה, מקבצים נדבות, אוכלים אצל אנשים, נשארים כמה ימים והולכים. אנחנו קנינו אוהלים וגרנו בהם כאן באלדבה. בחורף המים נכנסו לתוך האוהל. הלכנו למזבלות, הבאנו פחים, בנינו מהם צריפים וגרנו בהם. עד היום אנחנו נקראים אנשי אלדבּה או השכונה המערבית, למרות שהכתובת שלנו היא אלראמה. אנחנו תושבי אלראמה אך לא מאנשי אלראמה המקוריים. עם הזמן קנינו אדמות

الدبة أو من الحي الغربي، مع انه بالهويات إحنا من الرامة. يعني إحنا من سكان الرامة بس مش من أهل الرامة الحقيقية. مع الوقت اشترينا أراضي وعلمنا أولادنا وعمرنا بيوت، بس منضل اسمنا اللاجئين.

- أنت اجيت هون ع الرامه قبل جوزك؟
- إحنا أول ناس اجينا ع الرامة، وبعدين أهل البلد صاروا ييجوا شوي شوي، سكنوا بشوادر وبعدين عملوا براكيات وسكنوا.
- أهل كفرعنان والفراضية ساكنين سوا هون أو بحارات منفصلة؟
- مع بعض، كنا بمجد الكروم مع بعض ونقلنا مع بعض، الكل تجمّع هون بالدبة. وصرنا نوخد إعاشة. كان مركز الحليب عند دير الراهبات، إحنا كنا أربع بنات وصبيان اثنين وسيدي وستي، يطلعلنا لتر حليب. بس الحمد اللّه إحنا اشتغلنا وصرفنا ع حالنا.
- احكي لي عن امك؟ انت كل الوقت مع أمك لأنه أبوك كان بالسجن.
- لما حطونا بالخيمة، امي كانت تسكّر علينا الخيمة وتروح ع الكروم بنابلس تنقب جرجير، وتروح تشحد خبز ونصير نوكل، وتروح ع الكروم وتطلب منهم شوية أكل خبّيزة . كانت امي تفرم الخبيزات، تغسلهم، تحوسهم بالطنجرة وتحطهم ع شقفة نايلون ونوكلهم، لحد ما أجا سيدي وروّحنا.
- وانت؟
- أنا كنت اهتم بأخوتي الصغار.
- ع أيام كفر عنان شو كانت أمك تعمل؟
- ما كانت تعمل إشي. كانت تربّينا، وبالزراعة تنزل ع الأرض، لما امي تكون حبلى أو ترضّع، تروح ستي وسيدي وأبوي يفلحوا ويضبوا الفلاحة للبيت. وإحنا الصغار نظل بالبيت كل الوقت. بكفر عنان المرا المخلّفة كانت النسوان تساعدها وتخبزلها وتجيبلها ميّ لحد ما تقوم وتصحّ.
- ما رحت ع المدرسة؟
- لا، كان في مدرسة بالفراضية، وعشان نوصل للمدرسة كنا نمشي بالوعر، والبنات ما كانت تروح تتعلم. لما طلعنا من بلدنا رحت ع صور ونابلس ومجد الكروم وصرت كبيرة، وما قبلوني بالمدرسة. بالرامة كنت أهتم بأخوتي وما تعلمت. فتت ع المدرسة أول مرة بس لما كنت أروح أزور أولادي واسأل المعلمين عن أولادي.
- بعد ما طلعتو من كفرعنان إيمتا كانت أول زيارة إلك عليها؟
- لما سكنّا بالرامة كنا نروح نضم زيتون من بلدنا بالسرقة، زيتون كفرعنان ضمنوه ناس من المغار من "المنهال" [دائرة أراضي إسرائيل]، ولما كانوا يشوفونا كانوا يطردونا. فصرنا نروح لهناك بعد ما هم يضبّوا، ونلقّط زيتون بسرعة. ولما تجوزت صرت أروح مع جوزي كتير.
رنين: شو صار بأغراض البيوت؟
- أخذوها سرّاقين من القرى العربية المجاورة. لما جابنا سيدي من صور رجعنا ع البيت، ما لاقينا فيه اشي. كانت ستّي ام أبوي بالبيت مع الختيارية، فاتوا عليها وأخدوا الأغراض، أثاث البيت أخذوه وكمان خوابي الزيت والزيتون. كان عنا جاروشة ستي تطحن عليها ذرة وقمح، كمان أخذوها. شو بدي أقولك، إحنا جيلنا ما قدر يعمل إشي، بلكي الجيل الجديد بقدر يعمل اللي ما عملناه؟!

ובנינו בתים ושלחנו את הילדים שלנו לבתי הספר. אבל אנחנו פליטים.
רנין: את הגעת לכאן לפני משפחת בעלך?
פאטמה: אנחנו היינו הראשונים שהגיעו לאלראמה. אחר כך אנשים מהכפר התחילו להגיע לאט לאט. בהתחלה גרו באוהלים ואחר כך בנו צריפים.
רנין: האם פליטי כפר ענאן ואלפראדיה גרים כאן יחד או בשכונות נפרדות?
פאטמה: גרים יחד. במג׳ד אלכרום היינו יחד ועברנו יחד. כולם התכנסו כאן באלדבּה. קיבלנו עזרה במזון, מרכז חלוקת החלב היה במנזר. לכל המשפחה היה מגיע ליטר חלב. אבל השבח לאל, אנחנו עבדנו והתפרנסנו בכוחות עצמנו.

רנין: ספרי לי על אמא שלך. הרי את היית איתה כל הזמן שאבא שלך היה בכלא.
פאטמה: כאשר גרנו באוהל בבלאטה, אמא הייתה סוגרת עלינו את האוהל והולכת לשכם כדי לקטוף צמחי ג׳רג׳יר, הייתה הולכת בין המטעים ומבקשת מבעלי האדמות לקטוף צמחי חֻ׳ביזה. הייתה מבשלת את הח׳ביזה ומגישה לנו לאכול. כך הייתה דואגת לאוכל שלנו. עד שהגיע סבא שלי ולקח אותנו. אני עזרתי בלשמור על האחים שלי.

רנין: בכפר ענאן, במה עבדה אמא שלך.
פאטמה: היא עבדה באדמה וגם דאגה לחנך ולגדל אותנו. כשייתה בהריון או מניקה, סבא וסבתא היו עוזרים לאבא שלי באדמה. הנשים היו עוזרות בעבודת הבית, בבישול והיו מביאות לה מים מהמעיין עד לבית. אנחנו הקטנים היינו נשארים בבית כל הזמן.
רנין: לא הלכת לבית הספר?
פאטמה: לא. כדי להגיע לבית הספר היינו צריכים ללכת ברגל באדמת חתחתים. הבנות לא הלכו ללמוד. אחרי שיצאנו מהכפר נדדנו בין צור, שכם ומג׳ד אלכרום. בינתיים נהייתי ילדה גדולה ולא נכנסתי לבית הספר. באלראמה שמרתי על האחים שלי ולא למדתי. הפעם הראשונה שנכנסתי לבית הספר הייתה בתור אמא כשהלכתי לשאול על הילדים שלי בבית הספר שלהם.
רנין: מתי חזרת לבקר בפעם הראשונה את הכפר שלך?
פאטמה: אחרי שגרנו באלראמה היינו הולכים למסוק ״בגניבה״ זיתים בכפר שלנו. המנהל החכיר את הזיתים שלנו לאנשים מאלמע׳אר, אלה היו מגרשים אותנו מאדמתנו. בגלל זה היינו הולכים אחרי שהם היו מסיימים את יום העבודה, ומוסקים מהר קצת זיתים. אחרי שהתחתנתי, אני ובעלי הלכנו והולכים לשם הרבה.

רנין: מה קרה לחפצים שלכם שהשארתם בבתים?
פאטמה: גנבו אותם גנבים מהכפרים באזור. אחרי שסבא שלי הביא אותנו מצור, נכנסנו לבית שלנו ולא מצאנו שום דבר. לבית של סבתא שלי פרצו גנבים כשהיא הייתה עדיין שם. גנבו את הרהיטים ואפילו את חביות השמן והזיתים. הם גם גנבו את אבני הרחיים שהיו לה.
מה אני אגיד לך? אנחנו, הדור שלנו לא הצליח לעשות דבר. אולי הדור החדש ישיג מה שלא השגנו.

טופס רישום מקרקעין

ממשלת פלסטין
תעודת רישום
מחלקת רישום קרקעות - עכא

גוש מספר 18185 בכפר ענאן, שם האזור: אלג׳מאר ומרג׳ אבו ד׳יאב, חלקה: 55, שטח של 23 דונם ו365 מטר, נרשמה על שם אחמד מסטפא אחמד מנסור המתגורר בכפר ענאן. תעודה זה ניתנה לו כאישור על הרישום.

תעודה זו ניתנה בהתאם לחוק הסדרת הקרקעות לשנת 1928

הוצא בתאריך 9.8.47

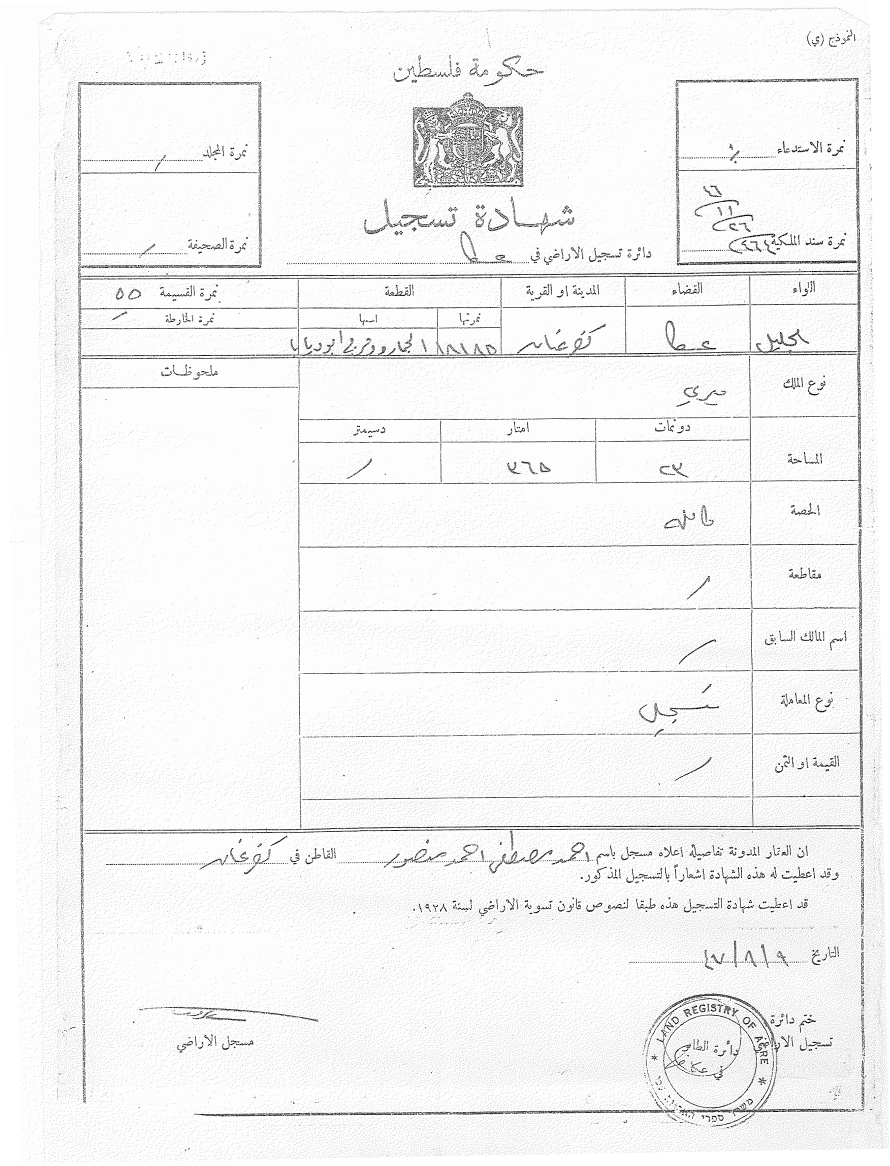

النموذج (ي)

حكومة فلسطين

شهادة تسجيل

دائرة تسجيل الاراضي في عكا

نمرة الاستدعاء /

نمرة سند الملكية

نمرة المجلد /

نمرة الصحيفة /

اللواء	القضاء	المدينة او القرية	القطعة نمرتها	القطعة اسمها	نمرة القسيمة / نمرة الخارطة
الجليل	عكا	كفرعنان	١٨١٨٥	الجامور وجرب ابو دياب	٥٥ / /

نوع الملك	ميري		
المساحة	دونمات: ٢٣	امتار: ٣٦٥	دسيمتر: /
الحصة	كامله		
مقاطعة	/		
اسم المالك السابق	/		
نوع المعاملة	تسجيل		
القيمة او الثمن	/		

ملحوظات

ان العقار المدونة تفاصيله اعلاه مسجل باسم احمد مصطفى احمد منصور القاطن في كفرعنان
وقد اعطيت له هذه الشهادة اشعاراً بالتسجيل المذكور.

قد اعطيت شهادة التسجيل هذه طبقا لنصوص قانون تسوية الاراضي لسنة ١٩٢٨.

التاريخ ٩/٨/٤٧

ختم دائرة تسجيل الاراضي

مسجل الاراضي

LAND REGISTRY OF ACRE
دائرة الطابو في عكا

טופס רישום מקרקעין

ממשלת פלסטין
תעודת רישום
מחלקת רישום קרקעות - עכא

גוש מספר 18185 בכפר ענאן, שם האזור: ג'בל סעד ואלמכמאן, חלקה: 50, שטח של 24 דונם ו 149 מטר, רשום על שם אחמד מסטפא אחמד מנסור המתגורר בכפר ענאן. תעודה זו ניתנה לו כאישור על הרישום.
תעודה זו ניתנה בהתאם לחוק הסדרת הקרקעות לשנת 1928
הוצא בתאריך 9.8.47

(نموذج (ي))

حكومة فلسطين

شهادة تسجيل

نمرة المجلد /
نمرة الصحيفة /
نمرة الاستدعاء [illegible]
نمرة سند الملكية [illegible]

دائرة تسجيل الاراضي في عكا

اللواء	القضاء	المدينة او القرية	القطعة نمرتها	القطعة اسمها	نمرة القسيمة / نمرة الخارطة
الجليل	عكا	كفرعنان	١٨١٨٥	جبل سعد والمكمان	٥٠ / /

نوع الملك	ميري		
المساحة	دونمات ٢٤	امتار ١٤٩	دسيمتر —
الحصة	٢/٢		
مقاطعة	/		
اسم المالك السابق	—		
نوع المعاملة	تسجيل		
القيمة او الثمن	/		

ملحوظات

ان العقار المدونة تفاصيله اعلاه مسجل باسم احمد مصطفى احمد منصور القاطن في كفرعنان
وقد اعطيت له هذه الشهادة اشعاراً بالتسجيل المذكور.

قد اعطيت شهادة التسجيل هذه طبقا لنصوص قانون تسوية الاراضي لسنة ١٩٢٨.

التاريخ ٩/٨/٤٧

ختم دائرة تسجيل الاراضي — LAND REGISTRY OF ACRE — دائرة الطابو

مسجل الاراضي

image description:
a. built up area and land division Kafr 'Inan village 1948, b. houses of Kafr 'Inan refugees in Nahr al-Barid refugee camp 2007

and the contemporary realities of sixty years of Palestinian exile[1].

This thesis project investigated the conflict between spatial, social and cultural methods and practices of Return, looking at the juxtaposition of two specific places linked to the return – the Palestinian refugee camp Nahr al-Barid, in Lebanon, and the destroyed village of origin Kafr ‘Inan, in the Galilee.

In the course of the project I looked at historical land tenure, the built status quo, the archaeology of memories and the connection between today’s refugees in the camp and their place of origin.

The project was developed in cooperation with Eyal Weizman, Alessandro Petti and Sandi Hilal (Decolonizing Architecture, Bethlehem - London). The research phase included a three-month field trip to the West Bank and Israel. Portions of the project will be exhibited at the International Rotterdam Architecture Biennale and the Istanbul Art Biennale 2009 under the topic of *Refuge*.

1 Eyal Weizman, August 2009

REFUGEE RETURN LAB

An architecture thesis project by Nina Valerie Kolowratnik, University of Technology Graz/ Austria

If architecture wants to influence today's socio-political situation, it has to leave behind traditional modes of action and turn the practice itself into a means of cultural and political involvement. Consciously working with the tools of an architect, the REFUGEE RETURN LAB project speculates about the return of Palestinian refugees to today's Israel and about the future of Israel - Palestine more generally.

Discussion of the *Right of Return* of nearly six million Palestinian refugees seems taboo among Israelis due to their fear of demographic change and seems to lead to an ideological deadlock among Palestinians due to their fear that recognition of that right might be lost.

The spatial planner offers a way to counteract the stagnant discussion about Return, reframing the debate to read the conflict from a fundamentally spatial perspective. Less important than detailed planning of scenarios for Return is defining the spatial questions and challenges which will arise once the right of return is realised. Rebuilding village structures should not be viewed simply nostalgically, but within a much wider range of possibilities for return– not necessarily all based on permanent resettlement.

The return to Israel is a return to a transformed reality. People displaced from rural surroundings will return to urban settings. We have to respond to this new reality, created since 1948. We have to challenge and redefine it, or subvert it. When dealing with the spatial dimension of Return, it is essential to operate with a stereoscopic vision - a view which incorporates *the complex relation between two places- the extraterritorial space of refuge and the erased site of origin - the destroyed village*

Religious institutions	One mosque
Shrines/maqams	A shrine of **al-Shaykh Abu Hajar Azraq** (remain standing)
Water supplies	Many springs and domestic wells which usded to supply it with fresh drinking water.
Archeological sites	Kafr 'Inan contains the shafts and bases of columns, caves, a pool, and burial grounds.
Exculsive jewish colonies on town's lands	Kefar Chananya

Town Today

According to the Palestinian historian Walid Khalidi, the village remaining structures on the village land are:
"The site is covered with piles of stones that lie scattered around clumps of cactuses and fig trees. There are remains of a domed building on a slope facing the village and the small shrine of Shaykh Abu Hajar Azraq on an adjacent hill to the east. "

Information given by www.palestineremembered.com

About Kafr 'Inan

<table>
<tr><th>Statistic/Fact</th><th colspan="2">Value</th></tr>
<tr><td>Israeli occupation date</td><td colspan="2">February 1,1949</td></tr>
<tr><td>Distance from district center</td><td colspan="2">33 (km) East of Acre</td></tr>
<tr><td>Elevation from the sea</td><td colspan="2">325 (meters)</td></tr>
<tr><td>Israeli military operation</td><td colspan="2">Operation Hiram</td></tr>
<tr><td>Israeli attacking brigade</td><td colspan="2">Golani Brigade</td></tr>
<tr><td>Exodus Cause</td><td colspan="2">Expulsion by Jewish troops</td></tr>
<tr><td>Village remains after destruction by Israelis</td><td colspan="2">Kafr 'Inan was mostly destroyed with the exception of the village mosque and its shrine.</td></tr>
<tr><td>Ethnically cleansing by Israelis</td><td colspan="2">Kafr 'Inan inhabitants were completely ethnically cleansed.</td></tr>
<tr><td rowspan="5">Land ownership before occupation</td><td>Ethnic Group</td><td>Land Ownership (Dunums)</td></tr>
<tr><td>Arab</td><td>5,424</td></tr>
<tr><td>Jewish</td><td>0</td></tr>
<tr><td>Public</td><td>403</td></tr>
<tr><td>Total</td><td>5,827</td></tr>
<tr><td rowspan="7">Land usage in 1945</td><td>Land Usage Type</td><td>Arab (Dunum)</td></tr>
<tr><td>Irrigated & Plantation</td><td>1,195</td></tr>
<tr><td>Area Planted w/olives</td><td>1,145</td></tr>
<tr><td>Planted W/Cereal</td><td>1,940</td></tr>
<tr><td>Built up</td><td>21</td></tr>
<tr><td>Cultivable</td><td>3,135</td></tr>
<tr><td>Non-Cultivable</td><td>2,671</td></tr>
<tr><td rowspan="8">Population befor occupation</td><td>Year</td><td>Population</td></tr>
<tr><td>1596</td><td>259</td></tr>
<tr><td>19th century</td><td>150</td></tr>
<tr><td>1922</td><td>179</td></tr>
<tr><td>1931</td><td>246</td></tr>
<tr><td>1945</td><td>360</td></tr>
<tr><td>1948</td><td>418</td></tr>
<tr><td>Est. Refugees 1998</td><td>2,565</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Number of houses</td><td>Year</td><td>Number of House</td></tr>
<tr><td>1931</td><td>47</td></tr>
<tr><td>1948</td><td>79</td></tr>
<tr><td>Town's name through history</td><td colspan="2">Kafr 'Inan was built over the Hebrew (and later Roman) village of Kefar Chananya; the word 'Inan might have been a corruption of Chananya.</td></tr>
</table>

Notes from the first trip to Kafr ‘Inan.

By Nina Valerie Kolowratnik

Prepared for the absence of road signs, we finally reached the ruins of the demolished village of Kafr ‘Inan with the *The Return Journey* atlas in one hand and a marked aerial photograph from *PalestineRemembered.com* in the other.
We parked the car on the side of the road. We stepped out of the car and suddenly realised how seldom people must stop here. No car slowed down, and the speed of every car rushing past made us recoil. People must not stop here often. There appears to be nothing to stop for.

Amazed at first that a paved path led to the former village, we soon realised that it ended at a Jewish shrine. We continued beyond the path to the „rocky“ hill. After we walked for a few minutes in the scorching heat and took some photographs, we noticed an old man who was also walking. Later we would learn that he walks here three times a week. He travels from the village of Rameh, where he now lives, back to Kafr ‘Inan, where he lived until he was 15. We met a former inhabitant from the village by coincidence!

Until that moment we had felt that we were walking in a forgotten past, through a village with no inhabitants. We had felt that no one around us or in the cars rushing by had realised what we were looking for. But Hassan Ahmad Mansour, who had once lived in the village, did not seem at all surprised that we were interested in this particular place.
When he began to show us where all the houses once stood, and tell us which family lived where, how the village was organized and how people earned their livelihood - getting more enthusiastic with every step he took - we were suddenly no longer walking among ruins, but in his memory, one which seemed as alive as if he had left only yesterday.
Within a few minutes I decided to use this village as my case study.

ذاكرات كفر عنان

זוכרות את כַּפְר עִנאן

Remembering Kafr ‘Inan